



**FORSKNING
FÖR SKOLAN**

Vad fungerar?

Resultat av utvärdering
av metoder mot mobbning



Förord

Alla resultat som presenteras i den här kunskapsöversikten bygger på rapporten *Utvärdering av metoder mot mobbning*. Till viss del har även delrapporten från utvärderingsuppdraget *På tal om mobbning – och det som görs* använts som underlag.

10 000 elever i årskurs 4–9 vid totalt 39 skolor har deltagit i studien. De program som undersökts är Friends, SET, Lions Quest, Olweusprogrammet, Farstametoden, Skolkomet, Skolmedling och Stegvis.

Utvärderingen är unik eftersom den omfattar flera program samtidigt, följer individers utsatthet över tid och omfattar stora mängder kvalitativa och kvantitativa data.

Utvärderingen lyfter fram ett antal problem med att införa och arbeta efter färdiga program i skolans mångskiftande vardag. Alla granskade program innehåller insatser som kan vara effektiva men också åtgärder som är ineffektiva och insatser som, till och med, kan leda till att elever kränks. Skolverket kan därför inte rekommendera att skolorna använder något av de granskade programmen fullt ut i arbetet mot mobbning.

Skolverket förordar däremot ett systematiskt arbete som utgår från en kartläggning och analys av den egna verksamhetens behov och förutsättningar, där all personal är involverad och alla elever ges möjlighet att delta.

Forskarna som skrivit rapporten *Utvärdering av metoder mot mobbning* är Erik Flygare, fil.dr vid Örebro universitet; Gun-Marie Frånberg, professor vid Umeå universitet;

Beställningsadress:
Fritzes kundservice
106 47 Stockholm
Telefon: 08-690 95 76
Telefax: 08-690 95 50
E-post: skolverket@fritzes.se
www.skolverket.se

Beställningsnummer: 10:1209
ISBN: 978-91-86529-19-2

Form: Ordförrådet AB
Foto omslag: Dan Lepp/Matton
Tryck: DanagårdLitho
Upplaga: 15 000 ex
Stockholm 2011

Peter Gill, professor vid Högskolan i Gävle; Björn Johansson, fil.dr vid Örebro universitet; Odd Lindberg, professor vid Örebro universitet; Christina Osbeck, fil.dr vid Karlstads universitet; Åsa Söderström, fil.dr vid Karlstads universitet.

Författaren och journalisten Mats Wingborg har sammanställt och skrivit denna översikt och ansvariga på Skolverket har varit Peter Östlund och Annika Hjelm.

Tommy Lagergren
Avdelningschef

Eva Minten
Undervisningsråd

Innehåll

1 Inledning	6
2 Bakgrund	9
3 Förekomst av mobbning	11
4 Framgångsrikt arbete för att minska mobbning	15
4.1 Insatser mot mobbning	18
4.2 Genomgång av effektiva insatser	19
4.3 Insatser som inte är effektiva för att förebygga mobbning	34
4.4 Skilda resultat för flickor och pojkar	36
4.5 Vad fungerar?	37
5 Skolors arbete med program mot mobbning	40
5.1 Generella erfarenheter av arbetet med program	40
5.2 Beskrivning och analys av programmen	45
5.3 Skolornas kostnader för att använda programmen	74
6 Sammanfattning och slutord	77
7 Referenser och litteraturtips	82

Inledning

Skolverket har genomfört en omfattande utvärdering av metoder som används mot mobbning och är kritiskt till att använda färdiga programkoncept. Utvärderingen lyfter fram ett antal problem med att införa och arbeta efter färdiga program i skolans mångskiftande vardag. Alla granskade program innehåller insatser som kan vara effektiva, men också insatser som är ineffektiva och insatser som kan leda till att elever kränks. Inget av de utvärderade programmen tar hänsyn till pojkars och flickors olika behov av insatser. Skolverket kan därför inte rekommendera att skolorna använder något av de granskade programmen fullt ut i arbetet mot mobbning.

10 000 elever i årskurs 4–9 vid totalt 39 skolor har deltagit i studien. De program som undersökts är Friends, SET, Lions Quest, Olweusprogrammet, Farstametoden, Skolkomet, Skolmedling och Stegvis. Studien bygger på enkätundersökningar och intervjuer. Den har pågått i tre år och har utförts av sju forskare under ledning av Skolverket. Utvärderingen är unik eftersom den omfattar flera program samtidigt, följer individers utsatthet över tid och omfattar stora mängder kvalitativa och kvantitativa data i samspel.

Skolor valdes att ingå i studien för att de använde ett av de åtta programmen. Meningen var att utvärdera effekterna av varje program genom att mäta mobbningsnivån på skolorna. När intervjuer genomförts på skolorna

konstaterades att ingen skola använde bara ett program renodlat. Alla skolor i studien arbetade med delar från flera olika program. Det gjorde det omöjligt att isolerat studera effekterna av ett enskilt program. Därför utvärderades istället effekter av enskilda insatser som återfinns i program och som kan användas oberoende av program. Dessutom beskriver utvärderingen erfarenheter som personal och elever har av de åtta programmen.

Alla program innehåller insatser som kan vara effektiva men också insatser som är ineffektiva och insatser som kan leda till att elever kränks. Två insatser riskerar att leda till ökad mobbning. Det handlar om schemalagda särskilda lektioner för alla klasser och elever som fungerar som observatörer eller rapportörer – till exempel kamratstödjare.

Studien visar att 7–8 procent av eleverna har utsatts för mobbning. 1,5 procent, eller motsvarande 13 000 elever har utsatts för långvarig mobbning. I motsats till tidigare studier visar utvärderingen att flickor är lika utsatta som pojkar. Utvärderingen visar att det finns ett antal insatser som minskar mobbning, och andra som inte gör det. En helt ny upptäckt är också att insatser fungerar olika för pojkar och flickor. Studien visar att det som hjälper för pojkar till och med kan ha negativ effekt för flickor och tvärtom. Det lär oss att mobbning är ett komplext problem som inte går att motverka bara genom en enda universalmetod. Inget av de utvärderade programmen tar hänsyn till pojkars och flickors olika behov av insatser.

Betydelsen av att arbeta systematiskt med rutiner och förhållningssätt som omfattar all personal och med elevers delaktighet lyfts fram av forskarna i rapporten. Utvärderingen ger tydlig vägledning till nytta för skolornas arbete.

Skolverkets slutsats är att de manualbaserade programmen är ett trubbigt verktyg mot mobbning. Skolverket rekommenderar istället att man utgår från Skolverkets allmänna råd *För att främja likabehandling och förebygga diskriminering, trakasserier och kränkande behandling* och systematiskt skapar en strategi mot mobbning utifrån skolans unika förutsättningar.

KAPITEL 2

Bakgrund

Mobbning innebär att en person blir utsatt för kränkningar som upprepas flera gånger under ett visst tidsspänn. En kränkning är en handling där förövarens avsikt är att tillfoga skada eller obehag. Det är en aktiv handling, inte en olyckshändelse. Det finns alltid en eller flera förövare och alltid en utsatt individ, ett offer. Till skillnad från mobbning kan en kränkning äga rum vid ett enstaka tillfälle.

Under perioden 2008–2010 har forskare på uppdrag av Skolverket utvärderat 39 grundskolors arbete mot mobbning. Totalt består underlaget av omkring 10 000 elever i årskurserna 4–9 samt skolpersonal vid de berörda skolorna. Eleverna har fått svara på enkäter vid tre tillfällen. De som gick i årskurs 4 vid första mättillfället har kunnat följas under hela perioden. Det har gjort det möjligt att dra slutsatser om vilka insatser som är effektiva för att få bukt med enskilda fall av mobbning. Samtidigt ger de sammantagna enkätsvaren kunskap om vilka insatser som generellt sett är effektiva för att förebygga mobbning. 840 personer – elever, rektorer, lärare, annan skolpersonal och föräldrar har intervjuats. Därigenom har det blivit möjligt att få fram såväl kvantitativa som kvalitativa data om skolornas arbete med att förebygga och åtgärda mobbning.

Initialt var ambitionen att undersöka om de program mot mobbning som skolor använder är effektiva. Ganska

omgående visade det sig, att det är mycket ovanligt att programmen används i renodlad form. Vid alla de undersökta skolorna användes flera olika program eller delar av program samtidigt. Utvärderingens inriktning har därför istället blivit att undersöka vilka olika enskilda insatser och arbetssätt för att förebygga och åtgärda mobbning som fungerar. Det har vidare varit möjligt att dra slutsatser om programmen utifrån skolpersonalens och elevernas erfarenheter samt genom att jämföra programmets innehåll med effektiva insatser.

De insatser som skolor använder för att motverka mobbning är av olika karaktär. I Skolverkets utvärdering delas insatserna in i de som primärt syftar till att *förebygga mobbning* och de som främst har till syfte att *upptäcka och åtgärda enskilda fall av mobbning*. Även de undersökta programmen har olika tonvikt, några är inriktade på det förebyggande arbetet, andra på det upptäckande och åtgärdande. På motsvarande sätt kan insatsernas effekter, som nämnts ovan, värderas utifrån huruvida de *bidrar till att förebygga mobbning* eller huruvida de *bidrar till att få slut på enskilda fall av mobbning*.

I utvärderingen ingår även en kartläggning av mobbningens omfattning och karaktär, det vill säga var den sker, i vilken form och hur ofta mobbning pågår under en längre tid. Både i kartläggningen av mobbningens omfattning och i analysen av effektiva insatser mot mobbning sker uppdelningar mellan fysisk och social mobbning samt mellan mobbning av flickor och av pojkar.

KAPITEL 3

Förekomst av mobbning

I Skolverkets utvärdering ingår sex typer av negativa handlingar som klassificeras som mobbning:

- knuffad/fasthållen
- hotad med stryk
- slagen/sparkad
- hånad/kallad elaka saker
- utsatt för ryktesspridning
- utstött/utfryst

De tre förstnämnda utgör en fysisk form och de tre sistnämnda en social form av mobbning. Elever som vid något enstaka tillfälle utsätts för illasinnade handlingar klassificeras som kränkta. Elever som vid upprepade tillfällen, minst några gånger i månaden, blir utsatta för kränkande handlingar och som uppfattar att uppsåtet är att skada eller sära dem klassificeras som mobbade.

Enligt utvärderingen var andelen kränkta elever 16 till 19 procent beroende på mättillfälle. Andelen mobbade elever var ungefär 8 procent för både pojkar och flickor. I ett internationellt perspektiv är detta en förhållandevis låg siffra. Att flickor var mobbade i lika stor utsträckning som pojkar indikerar ett trendbrott. Tidigare studier har visat att pojkar tenderar att vara utsatta för mobbning i större utsträckning än flickor. En jämförelse av olika former av mobbning visar att pojkar i något större utsträckning var utsatta för fysiska kränkningar, medan flickor i större utsträckning var utsatta för sociala kränkningar.

Då Skolverkets utvärdering även bygger på svar från samma individer vid olika mättillfällen går det att dra slutsatsen att man i andra undersökningar ofta överskattat andel mobbade elever *över tid*. Resultaten visar att:

- för ungefär 5 procent av eleverna förändrades situationen till det sämre (de var inte mobbade vid det första mättillfället, däremot vid det sista).
- för ungefär 5 procent av eleverna förbättrades situationen (de var mobbade vid det första mättillfället, däremot inte vid det sista).
- 1,5 procent av eleverna var mobbade vid alla tre mättillfällena (mobbningen pågick i över ett år).

Mobbning är uppenbarligen ett föränderligt fenomen. De flesta som blir mobbade blir det under en begränsad tid, men en relativt stor grupp elever blir utsatta för mobbning någon gång under skoltiden. I Sveriges 4 700 grundskolor är dock omkring 13 000 elever utsatta för varaktig mobbning. Det motsvarar två till tre elever i en svensk genomsnittsskola med 191 elever. Dessa elever är mobbade trots olika insatser för att åtgärda och förebygga.

Enligt utvärderingens enkätsvar från mobbade elever var förövarna vanligtvis andra elever i samma klass. Det var vidare något vanligare att förövarna var pojkar än flickor. Andelen pojkar som utsatte andra elever för mobbning eller kränkning var mellan 4 och 7 procent beroende på mättillfälle. Andelen flickor som mobbade eller kränkte var mellan 3 och 4 procent.

Mestadels har mobbningen ägt rum på skolgården, vid toaletterna, i korridoren eller i klassrummet. En relativt hög andel av mobbade elever, mellan en femtedel och drygt en tredjedel beroende på mättillfälle, har blivit

utsatta för mobbning i klassrummet trots att läraren varit närvarande. 1,3 procent av eleverna har blivit mobbade av lärare eller annan skolpersonal som har sagt elaka eller otrevliga saker till dem.

När de mobbade eleverna tillfrågades om vad de trodde var orsaken till att de blivit utsatta var de vanligaste skälen som de angav:

- är för smal/tjock enligt andra
- andras avundsjuka
- vet inte
- andra är starkare än de själva

Betydligt färre elever angav att de trodde att de blivit utsatta av skäl som kan kopplas till diskrimineringsgrunderna. Av dessa angav flickor oftare än pojkar att de blivit mobbade på grund av könstillhörighet, medan pojkar oftare angav etnisk tillhörighet som en orsak till mobbningen.

Skamrelaterade känslor var betydligt vanligare bland mobbade elever än bland elever som inte utsatts för mobbning. Utvärderingen visar också att självkänslan urholkas mer av att kontinuerligt bli utsatt för negativa handlingar jämfört med om man blir kränkt vid enstaka tillfällen.

Enligt utvärderingen har mobbade elever färre kompisar och lägre tillit till lärarkåren än icke-mobbade skolkamrater. Att utsättas för mobbning och samtidigt sakna tillit till vuxna på skolan skapar otrygghet och en känsla av osäkerhet hos den utsatte. Utsattheten får till följd att mobbade elever i mindre utsträckning än andra elever upplever:

- att skolsituationen är förutsägbar eller begriplig.
- att de kan hantera en påfrestande situation.
- att skolan är givande och meningsfull.
- att det därför är värt att engagera sig i skolan.

Nätmobbing uppfattas av många som ett växande problem. I utvärderingen fick eleverna svara på om andra elever använt internet, mobil eller e-post för att sprida elaka meddelanden. Andelen elever som ”nätmobbats” var 1 procent både vid första och sista mättillfället. Detta är en väsentligt lägre andel jämfört med vad som rapporterats i medierna och i andra undersökningar.

KAPITEL 4

Framgångsrikt arbete för att minska mobbning

De viktigaste resultaten i Skolverkets utvärdering handlar om hur effektivt arbete mot mobbning bör bedrivas – och inte om vilka program mot mobbning som fungerar bäst.

Genom en analys av intervjuer som genomförts på skolor som varit framgångsrika i sitt arbete mot mobbning framträder några avgörande förutsättningar för ett lyckosamt arbete.

Framför allt ger Skolverkets utvärdering stöd för att ett systematiskt arbete med såväl förebyggande som åtgärdande insatser är en kärnpunkt i ett framgångsrikt arbete. Störst effekt får insatserna mot mobbning om de är tydligt kopplade till varandra och om det finns en tydlig roll- och ansvarsfördelning bland skolans personal.

Ett fungerande arbete mot mobbning skapas genom det som i utvärderingen kallas för en ”hela skolan-ansats”. Det innebär att all personal och alla elever är medvetna om hur man agerar vid kränkningar och mobbning, att alla är delaktiga och att arbetssättet är förankrat i hela personalgruppen och bland eleverna. När skolan utgår från ”hela skolans engagemang” får det effekter på elevernas upplevelse av delaktighet och hur de beter sig mot varandra. Även vid skolor som varit präglade av ett ”tufft klimat”, har man framgångsrikt lyckats reducera andelen mobbade elever, bland annat genom att hela personalen varit engagerad i arbetet.

Ett gemensamt förhållningssätt skapar en samsyn hos personal om hur arbetet mot mobbning ska bedrivas. En av skolledarna uttrycker det så här:

Ja, det är väl förankrat i hela skolans personal, även hos kringpersonalen, som städpersonal, vaktmästare och kökspersonal. Om de ser någonting när de är rastvärdar så vet de vilken pedagog de ska kontakta och det är viktigt att göra det på en gång.

På skolan fungerar alltså även städpersonal och vaktmästare som rastvärdar. Arbetet är väl förankrat hos all personal. Den gemensamma strategin är också förankrad i elevgruppen. Skolan har den lägsta andelen mobbade elever av de skolor som undersökts i utvärderingen.

Just en god förankring av trygghetsarbetet och ett gemensamt förhållningssätt är något som kommer till tydligt uttryck i intervjuerna på de framgångsrika skolorna. En rektor för årskurserna 7–9 ger uttryck för en tydlig policy när det gäller arbetet mot mobbning och kränkande behandling och betonar vikten av att den följs. Han säger:

Vi tänker nolltolerans när det gäller mobbning. Har vi inte varit i kontakt med föräldrarna eller satt i gång en process samma dag (om något eventuellt inträffar), så ser vi det som ett misslyckande. Vi vill satsa mycket på att det inte bara är en person, till exempel kuratorn, som ska ta hand om detta utan det är allas ansvar.

Vikten av att alla ska vara en del av arbetet och samverka är ett budskap som lyfts fram i flera intervjuer med skolpersonal på framgångsrika skolor. En skolledare menar att förutsättningen för ett bra arbete är att alla ”samverkar

kring konceptet” och att alla på skolan omfattas av samma förhållningssätt. Det finns också en enighet eller samsyn bland personalen på skolan om ett gemensamt ansvar och hur arbetet mot mobbning ska bedrivas. Det bidrar enligt skolledaren till att förhållningssättet får legitimitet.

En annan skolledare berättar i utvärderingen att det på skolan finns en informell och familjär stämning som utmärker förhållandena på skolan. Han säger bland annat att ”det är lätt att få kontakt med vuxna och elever”. Elevhälsogruppen beskriver i sin tur skolledaren som ”bra, öppen, tolerant, intresserad av andras åsikter och flexibel”.

Ett bra skolklimat är en förutsättning för ett framgångsrikt arbete för att förebygga mobbning, samtidigt som ett framgångsrikt arbete mot mobbning bidrar till ett bra skolklimat. Skolklimatet påverkas av många faktorer kopplade till situationen i skolan såväl som utanför skolan. Det kan bland annat handla om skolans ekonomiska resurser, sociala relationer, engagemang, normer och attityder.

På en skola talar personalen om *jämlikhetens kultur*. Även eleverna visar under intervjuerna att de har blivit en del av denna gemenskap. En elev säger att skolan präglas av att ”alla är lika mycket värda och att man ska behandla varandra lika”.

Utvärderingen visar att när eleverna får vara delaktiga i skolans aktiviteter och påverka sitt eget handlingsutrymme får detta positiva effekter på elevernas syn på skolan och stärker därigenom också skolklimatet. Gemensamma attityder, normer, värderingar och delaktighet lyfts fram som bidragande orsaker till ett gott skolklimat. Elevernas medverkan i det förebyggande arbetet mot mobbning blir ett uttryck för ett demokratiskt förhållningssätt, vilket i sin tur skapar förutsättningar för engagemang. Genom

att låta elever vara med och påverka skolans regler blir trygghetsarbetet förankrat på skolan. Det främjar elevernas delaktighet och därigenom deras benägenhet att upprätthålla ordning.

I Skolverkets utvärdering hänvisas till den forskning om mobbning som bedrivits av sociologen Björn Ahlström vid Umeå universitet. Han har visat att i skolor där eleverna känner hög delaktighet och har möjlighet att påverka förhållandena i skolan är inte bara mobbningen mindre omfattande utan också skolresultaten bättre, vilket bland annat tar sig uttryck i högre betyg. På skolor där eleverna känner låg delaktighet är tvärtom mobbningen mer utbredd och betygen lägre. En annan av Björn Ahlströms slutsatser är att på skolor där rektorn erkänner att mobbning är ”ett problem” som man måste arbeta med hela tiden, där är mobbningen mindre vanlig jämfört med på skolor där rektorn hävdar att mobbningen inte är ett stort problem utan befinner sig på en ”normal nivå”.

4.1 Insatser mot mobbning

En slutsats i utvärderingen är att det finns stora variationer mellan de undersökta skolorna när det gäller hur framgångsrikt de lyckats motverka mobbning. Vissa skolor har lyckats eliminera eller minska mobbningen, andra har lyckats mindre bra. Det finns dock inte någon enkel lösning för att få bort mobbningen. För att skolor ska bli framgångsrika krävs ett systematiskt arbete och gott skolklimat, men också att skolorna använder flera effektiva insatser. En huvudpunkt i Skolverkets utvärdering är granskningen av vilka insatser som har effekt för att minska mobbningen.

Utvärderingen visar att vissa vanliga insatser för att förebygga mobbning har en positiv effekt, medan andra insatser inte har någon effekt eller till och med bidrar till att öka mobbningen. De insatser vars effekt utvärderats har ibland ett vidare syfte än att motverka mobbning, som till exempel att skapa en bättre miljö för lärande. I utvärderingen undersöks de olika insatserna endast utifrån i vilken omfattning de kan bidra till att minska mobbningen.

En annan slutsats är att effekterna av arbetet mot mobbning är könsdifferentierade. Enligt utvärderingen påverkar flera insatser mobbningen av flickor, men inte av pojkar, medan andra insatser tvärtom påverkar mobbningen av pojkar men inte av flickor. Vidare kan vissa insatser vara effektiva för att minska fysisk mobbning medan andra är mer verkningsfulla för att minska social mobbning. Det existerar ingen enskild insats som leder till en kraftig minskning av mobbningen.

4.2 Genomgång av effektiva insatser

Insatserna mot mobbning behöver grunda sig på en analys av den egna skolans problem och förutsättningar. Insatserna behöver vidare utformas så att de minskar mobbningen både av flickor och pojkar. Hänsyn måste också tas till det faktum att mobbning kan vara såväl fysisk som social. I arbetet med att utforma en systematisk och långsiktig strategi ger Skolverkets utvärdering vägledning om vilka insatser som generellt sett visat sig ge bäst effekter för att motverka mobbning.

Nedan följer en redogörelse för insatser som bidrar till att minska mobbningen. De slutsatser som redovisas handlar om genomsnittliga samband. Det ger en vägledning för hur arbetet mot mobbning i allmänhet bör vara

utformat. Det går emellertid inte att dra säkra slutsatser om vilken effekt en insats får på en enskild skola. Det är också viktigt att understryka att de påvisbara effekterna enbart gäller för insatser som är utformade på det sätt som beskrivs i utvärderingen. Utformas insatserna på andra sätt ger utvärderingen inga belägg för vilka effekterna blir.

Beskrivningen av de effektiva insatserna bygger både på utvärderingens kvantitativa data och på utredningens intervjuer med skolpersonal och elever. Först beskrivs insatser som har effekt för både flickor och pojkar, sedan insatser som enbart har effekt för flickor och sist de som enbart har effekt på pojkar. För varje insats beskrivs först effekterna av insatsen och hur den tillämpades när effekten uppmättes. Ibland skildras också erfarenheter av insatsen från de skolor som framgångsrikt motverkat mobbning. Till sist refereras de eventuella formuleringar som finns om insatsen i skollagen (2010:800) och i Skolverkets allmänna råd *För att främja likabehandling och förebygga diskriminering, trakasserier och kränkande behandling* (2009).

Uppföljning och utvärdering

Mobbningen minskar om skolorna genomför regelbundna uppföljningar och utvärderingar av elevernas situation när det gäller kränkningar och om resultaten används för att utveckla och justera skolans arbete mot mobbning.

Skolverkets utvärdering visar att detta är effektivt både för flickor och för pojkar för att få slut på enskilda fall av mobbning. För flickor bidrar uppföljningar/utvärderingar också till att förebygga mobbning.

De skolor som lyckats väl i arbetet med att förebygga mobbning beskriver hur de kartlägger skolans arbets-

miljö och utvärderar tidigare insatser. Vid en av skolorna genomförs årliga kartläggningar av elevers respektive personals uppfattningar om den psykosociala miljön. Skolan använder en elevenkät för att analysera mobbningsarbetet och situationen på skolan. Skolledningen diskuterar och stämmer av utfallet med elevskyddsombuden. Alla föräldrar, elever och hela styrelsen får information om utfallet.

En annan skola använder både interna trivselenkäter och en årlig övergripande enkätundersökning för alla kommunens skolor. Resultaten från utvärderingarna diskuteras på skolan och man arbetar aktivt med eventuella förändringar i arbetet. På kommunnivå diskuteras utfallet på de olika skolorna varvid skolorna får i uppdrag att förbättra arbetet där det framkommit brister.

I Skolverkets allmänna råd står vad skolor bör göra för att förebygga kränkningar:

I arbetet med att förebygga och förhindra diskriminering, trakasserier och kränkande behandling bör man:

- regelbundet genomföra en kartläggning av såväl den egna verksamhetens organisation och arbetssätt som av barnens och elevernas trygghet och trivsel samt av deras uppfattning om förekomsten av diskriminering, trakasserier och kränkande behandling.
- utifrån en analys av kartläggningen formulera konkreta och uppföljningsbara mål för arbetet.
- planera vilka insatser som ska genomföras under året för att nå målen och bestämma vem som ansvarar för att insatserna genomförs och följs upp.

Åtgärder för mobbare och åtgärder för mobbade

Mobbningen minskar om skolorna har tydliga rutiner för hur man ska agera mot mobbare. Resultat uppnås när det finns

rutiner för hur samtal ska föras med mobbaren, för hur dessa samtal ska följas upp och för hur det långsiktiga arbetet ska utformas för att ge mobbaren insikt om sitt agerande.

Likaså minskar mobbningen om skolor har rutiner för hur man ska agera gentemot mobbade. Bäst resultat uppnås om det finns rutiner för att utreda misstänkt mobbning, för samtal med den mobbade och för stöd och hjälp till mobbade elever.

Utvärderingen visar att effekten för flickor och pojkar är beroende av hur insatserna utformas. För att minska mobbningen av flickor är det avgörande att mobbare och mobbade får stöd och möjlighet att bearbeta vad som har hänt. För mobbning av pojkar är det viktigare att skolorna har åtgärdande och uppföljande insatser för att mobbningen ska minska. I synnerhet bidrar sådana insatser till att minska den fysiska mobbningen av pojkar.

Åtgärder för mobbare och åtgärder för mobbade hör till kategorin upptäckande och åtgärdande insatser. Flera av dessa är nära förknippade med varandra. Så här berättar en lärare på en framgångsrik skola om vad som sker på skolan när man upptäcker mobbning:

Det första vi gör är att prata med barnet, med den eleven som känner sig utsatt och vi antecknar vad den här eleven säger. Vi försöker ta citat, vi skriver ner konkreta exempel på vad som har hänt. Sen pratar vi med föräldrarna och hör vad de har att berätta och samma sak där, vi antecknar noga vad som sägs. Därefter gör vi en kartläggning och kollar med kollegor i arbetslaget om det är någon som har sett någonting. Vi försöker samla in så mycket information som möjligt. Det här ska ju gå väldigt snabbt. Sedan ringar vi in de viktiga bevisen på

att det här är mobbning, att man ser ett mönster, att det här har hänt flera gånger etc. Om vi konstaterar att det här är mobbning eller mobbningstendenser så agerar vi efter det. Vi träffar lärarna eller klassläraren och de som mobbar, säg att det är två stycken i en klass. Vi tar upp vad vi har sett. Vi såg hur du gjorde så här förra veckan, nu har jag hört av andra lärare också att det här har hänt och jag ser att det är ett mönster där du är inblandad. Sedan beskriver vi så konkret som möjligt vad andra har sett och hört. Därefter frågar vi mobbarna om de känner igen det som vi beskrivit – och det gör de ju ofta, de blir väldigt överrumplade över att vi vet så mycket, att vi kan ge citat och ge exempel på var, när och hur det har gått till. Så mobbarna erkänner oftast direkt. Och så gör vi en överenskommelse att det ska upphöra på en gång och att det är oacceptabelt beteende, att vi kommer att kolla om en vecka hur det går. Sedan träffas man igen efter en vecka. Oftast får man då berömma dem och göra en överenskommelse om hur de kan bidra till att den här utsatta personen kommer med i klassgemenskapen på ett bättre sätt än tidigare. Då får de en positiv uppgift också.

En skolledare beskriver ett förhållningssätt som innebär nolltolerans mot alla former av negativt beteende. Skolledaren berättar vad som händer när hon går över en skolgård och upptäcker fall av verbal kränkning. Iakttagelser leder till insatser som sedan följs upp och där antimobbningsteamet, det kooperativa laget, har ett speciellt uppdrag:

Jag går genast in och agerar och frågar om jag har uppfattat rätt det jag hörde och hur. Alltså man reder ut saker direkt. Vi måste agera. Om det inte hjälper, då kommer kamratteamet in i bilden. Då lyfts ärendet till nästa nivå. Då kan åtgärderna komma att handla om extra samtal

med den eleven som har utsatt någon annan för mobbning. Sedan följs ärendet upp under några veckor.

I en av de skolor som ingått i utvärderingen förekom knappt någon mobbning alls. Kännetecknande för skolans förebyggande arbete är tydliga rutiner för hur kontakt med mobbaren och dennes föräldrar ska genomföras och följas upp. Lärare, trygghetsteam (kooperativt lag) och skolledare är involverade på olika sätt i processen. Exempelvis har skolan en 24-timmarsregel, som innebär att föräldrar och elever ska kontaktas inom 24 timmar när ett misstänkt fall upptäckts.

I skollagen finns följande anvisningar om vad som ska ske när mobbning upptäcks:

”En lärare, förskollärare eller annan personal som får kännedom om att ett barn eller en elev anser sig ha blivit utsatt för kränkande behandling i samband med verksamheten är skyldig att anmäla detta till förskolechefen eller rektorn. En förskolechef eller rektor som får kännedom om att ett barn eller en elev anser sig ha blivit utsatt för kränkande behandling i samband med verksamheten är skyldig att anmäla detta till huvudmannen. Huvudmannen är skyldig att skyndsamt utreda omständigheterna kring de uppgivna kränkningarna och i förekommande fall vidta de åtgärder som skäligen kan krävas för att förhindra kränkande behandling i framtiden.”

I Skolverkets allmänna råd finns följande formuleringar om åtgärder för mobbare och mobbade:

- Det bör finnas rutiner för hur akuta situationer ska hanteras och lösas när barn eller elever har utsatts för trakasserier eller kränkande behandling.
- De åtgärder som sätts in bör leda till långsiktiga lösningar.

- Det bör alltid övervägas om åtgärder också ska vidtas i syfte att förändra strukturer och förhållanden på grupp- och verksamhetsnivå.
- Åtgärderna som vidtas bör grundas på utredningen i det enskilda fallet och riktas till såväl det barn eller den elev som blivit utsatt som till den eller dem som utövat kränkningen.
- De vidtagna åtgärderna bör följas upp och utvärderas. Utredningen, åtgärderna och uppföljningen av dessa bör dokumenteras.

I de allmänna råden finns vidare anvisningar om vad skolornas planer mot diskriminering och kränkande behandling bör innehålla, däribland:

- tydliga rutiner för akuta och uppföljande åtgärder avseende inträffade kränkningar och hur dessa ska dokumenteras.

Kooperativt lag

Mobbningen minskar om skolorna i det åtgärdande arbetet har kooperativa lag som består av både lärare och personal med specialfunktioner, till exempel social-/specialpedagoger, sjuksköterskor och kuratorer.

Utvärderingen visar att kooperativa lag är en effektiv insats för att förebygga mobbning av både flickor och pojkar. För att få bukt med enskilda fall av mobbning visar utvärderingen att kooperativa lag är effektivt för att minska mobbningen av pojkar.

På de skolor som framgångsrikt förebygger mobbning finns genomgående team som tillsammans med skolledningen har ett ansvar för det åtgärdande arbetet mot

mobbing. Det finns många benämningar på dessa team; kooperativa lag, antimobbingsteam, trygghetsteam etc.

En erfarenhet från skolorna i utvärderingen är att det är betydelsefullt att eleverna är medvetna om de rutiner det kooperativa laget arbetar enligt, även om eleverna själva inte ingår i det kooperativa laget.

I skollagen står följande: ”Det pedagogiska arbetet vid en skolenhet ska ledas och samordnas av en rektor. Det pedagogiska arbetet vid en förskoleenhet ska ledas och samordnas av en förskolechef. [...] Rektorn och förskolechefen beslutar om sin enhets inre organisation och fattar i övrigt de beslut och har det ansvar som framgår av särskilda föreskrifter i denna lag eller andra författningar.

I Skolverkets allmänna råd står det att: ”En utredning bör allsidigt belysa vad som inträffat och analysera orsakerna till detta samt omfatta både den eller de som kan ha utövat kränkningen och den som blivit utsatt för den.”

I kommentarerna finns följande formulering: ”Det är ytterst huvudmannen som är ansvarig för att kraven i skollagen och diskrimineringslagen följs, men i praktiken är det rektorn som har ansvaret för att se till att utredningen genomförs.”

Elevers aktiva medverkan i det förebyggande arbetet

Mobbingen minskar när eleverna är aktiva och medverkar i det förebyggande arbetet. Elevers aktiva medverkan i det förebyggande arbetet innebär att elever i hög grad – och inte bara vid enstaka tillfällen – får i uppgift att med stöd av och i samarbete med vuxna på skolan hålla i olika insatser med syfte att skapa en god atmosfär. Exempel på sådana aktiviteter är elevers arbete i elevcaféer eller relationsfrämjande insatser inom klassens ram.

Utvärderingen visar vidare att elevers aktiva medverkan i det förebyggande arbetet ökar möjligheten att få slut på enskilda fall av mobbing av både flickor och pojkar. Insatsen bidrar även till att förebygga mobbing av flickor.

Flera av de skolor som framgångsrikt förebyggt mobbing karakteriseras av att eleverna är engagerade i det förebyggande arbetet. Vid en av skolorna berättar eleverna om att de varit med och utformat skolans ordningsregler. Men det kan också handla om att eleverna tar ansvar för verksamhet i skolan, där det primära syftet inte är att förebygga mobbing, men där effekten ändå blir att klimatet på skolan blir bättre och att mobbingen minskar. Exempel på sådana aktiviteter är att eleverna tar ansvar för temadagar eller driver caféer.

Elevers aktiva medverkan i det förebyggande arbetet måste skiljas från den insats som i utvärderingen kallas för elever som aktörer, till exempel kamratstödjare.

Personalutbildning

Mobbingen minskar på skolor där ett flertal av personalen får utbildningar som ökar deras förståelse för mobbing och kränkningar. Enligt utvärderingen bidrar personalutbildning till att få slut på enskilda fall av fysisk mobbing av flickor och av social mobbing av pojkar.

Vid skolor som framgångsrikt motverkat mobbing har personalutbildningarna både skapat förståelse för hur skolan praktiskt ska åtgärda och förebygga mobbing och skapat en teoretisk förståelse för grundvalen för olika insatser mot mobbing. En djupare förståelse av tankarna bakom insatserna bidrar till att förankra insatserna och motivera skolpersonal och elever att understödja skolans antimobb-

ningsarbete. Utbildningarna har därigenom bidragit till att skapa en helhetssyn, en ”hela skolan-ansats”.

I Skolverkets allmänna råd står: ”Det målinriktade arbetet bör omfatta kompetensutveckling av personalen för att öka medvetenheten och kunskapen om diskriminering, trakasserier och kränkande behandling”.

Rastvaktssystem

Mobbningen minskar när det finns ett rastvaktssystem som bygger på en kartläggning av ”farliga platser” och om rastvakterna vistas bland eleverna och deltar i deras aktiviteter. Den positiva effekten gäller denna form av utarbetade rastvaktssystem. Utvärderingen visar att rastvaktssystem bidrar till att förebygga mobbningen av flickor.

På en av de undersökta skolorna finns ett väl utarbetat ”rastvårdssystem” där personalen bär gula västar. Skolgården har också delats in i olika ansvarsområden för att underlätta att hela skolområdet täcks in och i synnerhet de platser som upplevs som otrygga. Rastvårdssystemet är väl förankrat i personalgruppen och omfattar inte bara lärare utan också städpersonal och vaktmästare. Benämningen rastvård är också medvetet vald. Personalen ska inte enbart vakta utan göra saker tillsammans med eleverna, framför allt de yngre. Så här berättar en av skolledarna:

Det är viktigt att vi får med framför allt våra lokalvårdare och vår vaktmästare. De känner våra barn väldigt väl, de rör sig runtom i skolan och ser jättemycket och de är en väldigt integrerad naturlig del i arbetet i stort, i personallaget skulle jag vilja säga. Det är också viktigt att rastvårdarna är aktiva tillsammans med eleverna under rasterna.

Vid en annan av de framgångsrika skolorna finns ett annat system för rastvakter. Det är alltid två personer som är vakter samtidigt. Den ena går en uppgjord slinga och cirkulerar hela tiden. Den andra finns på en plats som är välkänd för eleverna. Elever har också fått märka ut otrygga områden på skolgården. Utifrån deras uppgifter har rastvaktsslingan tagits fram. Elevhälsoteamet tror att systemet har förbättrats av att vakterna idag har västar så att eleverna lätt ser vakterna.

I Skolverkets allmänna råd står:

- Verksamheten bör organiseras så att personalen tidigt kan upptäcka trakasserier och kränkande behandling.
- Personalen bör ha god uppsikt över alla utrymmen och platser där barn och elever befinner sig.

Återkommande möten om mobbning

Social mobbning av flickor minskar om skolorna arrangerar återkommande möten där elever samlas för att få information om mobbningen. Enligt utvärderingen finns det inte belägg för att möten minskar mobbning bland pojkar, för dem visar resultaten att insatsen kan leda till ökad mobbning.

Återkommande möten med flera klasser kan innehålla information om mobbning och anordnas när kränkningar har inträffat. En del skolor arrangerar också möten i samband med att speciella program mot mobbning introduceras.

Relationsfrämjande insatser mellan elever

Mobbningen minskar genom relationsfrämjande insatser elev–elev, det vill säga när skolor organiserar aktiviteter som syftar till att skapa bättre kontakt mellan eleverna.

Enligt utvärderingen bidrar insatsen både till att få slut på enskilda fall av fysisk mobbning av pojkar och att förebygga fysisk mobbning av pojkar.

Många av de framgångsrika skolorna har aktiviteter för att främja relationerna mellan eleverna, både i klasserna och mellan årskurser. I flera av skolorna anordnar äldre elever aktiviteter för de yngre. Det kan handla om temadagar, fotbollsskolor m.m. Ofta handlar de relationsfrämjande insatserna mellan elever om att stimulera möten och kontakt mellan elever i olika årskurser.

Några av skolorna använder särskilda organisatoriska modeller för att främja relationerna mellan eleverna. På skolan arbetar man också med något som benämns ”hemlig kompis”, vilket kan beskrivas som en övning för att stärka de sociala banden mellan eleverna. En lärare berättar:

Ja, då får man dra ett namn ur klassen, någon i klassen. Jag får Rosita som min hemliga kompis. Då ska jag få henne att må bra på olika sätt, utan att avslöja att det är jag som är hennes hemliga kompis. Efter en vecka så får man försöka komma på vem det är som har varit min hemliga kompis.

Relationsfrämjande insatser kan beskrivas som ritualer vars sociala effekter är känslor av gemenskap och tillhörighet. Därigenom blir alla en del av en samarbetskultur. Främjande av sociala relationer bidrar till att sprida och stärka känslan av tillit och förtroende. Detta avspeglar sig i elevenkäterna i utvärderingen där andelen elever som har många kompisar i klassen också i större utsträckning känner tillit till skolans personal.

I skollagen finns följande formulering som berör grundvalen för de relationsfrämjande insatserna: ”Utbildningen inom skolväsendet syftar till att barn och elever ska inhämta och utveckla kunskaper och värden. Den ska främja alla barns och elevers utveckling och lärande samt en livslång lust att lära. Utbildningen ska också förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på.” I läroplanen för grundskolan finns följande formulering: ”Utbildningen ska förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på. Var och en som verkar inom skolan ska också främja aktning för varje människas egenvärde och respekt för vår gemensamma miljö.”

Dokumentation av ärenden

Mobbningen minskar när skolor dokumenterar hanteringen av enskilda mobbningsärenden. För att uppnå effekt är det avgörande att det är tydligt vem som har ansvar för att skriva vad och när och för vem.

Enligt utvärderingen bidrar dokumentation av mobbningsärenden till att minska enskilda fall av mobbning av pojkar.

I utvärderingen understryker skolpersonal vid flera av de framgångsrika skolorna vikten av systematisk dokumentation kopplat till utvärderings- och uppföljningssystemet. En erfarenhet från skolorna är att en förutsättning för att lyckas med dokumentationen är att det är tydligt vem som ansvarar för den, vad som ska dokumenteras och för vem. Vid en av de undersökta skolorna betonar man att dokumentationen blir mest effektiv om den sker elektroniskt.

Ordningsregler

Mobbningen minskar på skolan när det finns gemensamma ordningsregler som är framtagna i samarbete mellan personal och elever. Enligt utvärderingen finns det emellertid endast belägg för att ordningsregler bidrar till att förebygga mobbning av pojkar.

En erfarenhet från skolor som framgångsrikt förebyggt mobbning är att ordningsreglerna får en starkare legitimitet genom att eleverna blir delaktiga i arbetet med att ta fram reglerna. En annan faktor som bidragit till legitimiteten är att ordningsreglerna tillämpats rättvist, det vill säga likadant för alla elever.

Samtidigt ändras elevgruppen successivt och det går inte att ständigt ta fram nya regler. Skolledare vid de framgångsrika skolorna betonar att det ändå ska vara välkänt bland eleverna att det finns möjlighet att justera reglerna. Liksom att eleverna har möjlighet att föra fram förslag till ändringar som kommer att övervägas av skolledningen.

I skollagen finns följande formulering om ordningsregler: "Ordningsregler ska finnas för varje skolenhet. De ska utarbetas under medverkan av eleverna och följas upp på varje skolenhet. Rektorn beslutar om ordningsregler."

Disciplinära strategier

Mobbningen minskar om det finns disciplinära strategier som innefattar ordningsregler, en samsyn om vilka konsekvenser det får om reglerna inte följs och ett gemensamt agerande av lärare och skolpersonal. Den positiva effekten gäller denna form av utarbetade disciplinära strategier.

Utvärderingen visar att disciplinära strategier endast har effekt för att förebygga mobbning av pojkar.

Så här beskriver en lärare vad de disciplinära strategierna kan handla om:

Jobba ikapp på rasten gör vi ofta (om någon stört på lektionerna). Kommer man för sent upprepade gånger eller väldigt mycket, då får ju den eleven sitta kvar på rasten och jobba ikapp.

Den pedagogiska personalen på en annan av de framgångsrika skolorna beskriver innebörden i de disciplinära strategierna lite annorlunda, mer inriktad på dialog. De betonar vikten av att inte se de disciplinära strategierna som ett straff utan som en möjlighet att hjälpa barnet. En av medlemmarna i det kooperativa laget betonar särskilt vikten av att eleverna förstår innebörden i de regler och disciplinära strategier som tillämpas på skolan. Hon uttrycker det så här:

Vi har skrivit dem på ett språk som barnen förstår. Sedan har vi pratat om dem. Nästa steg är att eleverna skriver under reglerna. Men då får även jag som vuxen skriva under. När sedan någon bryter mot reglerna tar jag fram dem och säger "det här har vi skrivit under på, men nu gjorde ni på ett annat sätt".

I skollagen står följande: "Rektorn eller en lärare får vidta de omedelbara och tillfälliga åtgärder som är befogade för att tillförsäkra eleverna trygghet och studiero eller för att komma till rätta med en elevs ordningsstörande uppträdande."

4.3 Insatser som inte är effektiva för att förebygga mobbning

Utvärderingen visar att en rad vanliga insatser i skolans arbete mot mobbning inte ger någon effekt. Vissa insatser kan till och med leda till att mobbningen ökar. I utvärderingen värderas insatserna endast om de minskar mobbning.

De insatser som enligt utvärderingen inte har någon effekt på mobbningen, inte ens när de ingått i återkommande rutiner, är:

- *relationsfrämjande insatser lärare–elev.*
- *föräldrautbildning om mobbning.*
- *pedagogiska material om mobbning (för elever).*

Relationsfrämjande insatser lärare–elev och föräldrainformation har visat sig vara utan effekt. I det förstnämnda fallet är förmodligen orsaken att mobbning främst sker mellan elever. När det gäller *föräldrainformation* bör det understrykas att bristen på effektivitet handlar om utbildning av föräldrar i mobbningsfrågor. Däremot är skolans kontakter med föräldrar till elever som mobbar och är mobbade av avgörande betydelse, något som också har betonats tidigare. *Pedagogiska material* för elever om mobbning används ofta vid de kontraproduktiva schemalagda lektionerna om mobbning.

De insatser som enligt utvärderingen leder till att mobbningen ökar är:

- *elever som aktörer, elever utbildas och fungerar bland annat som observatörer och rapportörer, såsom kamratstödjare.* Detta är kontraproduktivt för pojkar. (Det ökar även kränkningar och andelen mobbare.)
- *medling som används som rutin vid konflikter* är kontraproduktivt för flickor.

- *särskilda lektioner schemalagda för alla klasser med syfte att utveckla elevers sociala kompetens och empati samt för att stärka skolans värdegrundarbete* är kontraproduktivt för flickor och yngre pojkar.

Utvärderingen ger inte direkt svar på varför elever som aktörer, kamratstödjare som fått utbildning och som bland annat fungerar som observatörer och rapportörer har en kontraproduktiv verkan. I utvärderingens intervjuer med personal och elever framkommer att det är komplicerat hur kamratstödjare utses. Val av kamratstödjare blir ofta popularitetsval och ibland väljs elever som inte klarar av uppgiften eller som själva kränker andra. Det händer att elever kränks under proceduren när kamratstödjare väljs. Elever som har rollen som kamratstödjare berättar att de upplever uppgiften som svår och ansvarstyngd samt att de ibland blir utsatta av andra elever på grund av sin roll. Forskarna som genomfört utvärderingen framför också att när kamratstödjarna tilldelas ett stort ansvar finns en risk att andra kliver tillbaka och inte tar ansvar för att motverka mobbning. Ytterligare en möjlig förklaring är att när vissa elever väljs ut till kamratstödjare som får en position som ger inflytande och privilegier innebär det att man skapar en struktur där vissa uppfattas som förmer än andra. Den strukturen kan vara grogrund för mobbning.

En förklaring till att medling visat sig kontraproduktivt för att förebygga mobbning kan vara att metoden snarast är utformad för att lösa konflikter mellan två jämnstarka parter, medan mobbning kännetecknas av en ojämn relation där en eller flera elever har övertaget mot en annan elev. På samma sätt som elever som har rollen som kamratstödjare beskriver elevmedlare att de upplever uppgiften

som svår och ansvarstygnd samt att de ibland blir utsatta av andra elever på grund av sin roll.

När det gäller *schemalagda särskilda lektioner i alla klasser*, till exempel i form av livskunskap eller värdegrundsektioner, kan de negativa resultaten bero på att de används oavsett om det finns behov av dem eller inte. Både lärare och elever kan uppleva lektionerna som tjatiga och övningarna konstruerade. Eleverna kan uppleva de manualbaserade övningarna som larviga och konstruerade och när de är ständigt återkommande blir effekten motsatt den avsedda. Elever har berättat att de beteenden som tränas under de särskilda lektionerna bara tycks gälla under dessa lektioner. Under rasterna, i korridoren och matsalen gäller ofta andra normer. Vissa övningar kan göra att elever känner sig utsatta och lektionerna riskerar att bli stökiga. En del lärare känner att de inte har tillräcklig kompetens för att genomföra de svåra samtal som föreskrivs.

4.4 Skilda resultat för flickor och pojkar

Effektiviteten hos flera av insatserna är könsdifferentierade, det vill säga vissa har större effekt för att motverka mobbning av flickor och andra av pojkar. Skolor som inriktar sitt arbete på att förebygga den mer direkta och synliga fysiska mobbningen, genom exempelvis ordningsregler och disciplinära strategier, riskerar att inte fånga upp mer subtil och indirekt social mobbning. Här finns en tydlig könsaspekt. Den inledande svenska forskningen om mobbning under 1970-talet baserade sig till stor del på forskning om aggressiva pojkars fysiska mobbning. Denna ur ett genusperspektiv ensidiga forskning har sedan starkt kommit att präglå vår uppfattning om orsaker till och insatser mot mobbning.

En och samma insats kan också ha olika effekt på mobbning av flickor och pojkar beroende på hur den utformas. Insatserna åtgärder för mobbare och åtgärder för mobbade är visserligen effektiva för att motverka mobbning av såväl flickor som pojkar. Men utvärderingen visar att insatsens bearbetande och stödjande delar endast har betydelse för att minska mobbningen av flickor, medan insatsens andra delar, som rutiner för hur mobbare och mobbade ska hanteras, bidrar till att minska mobbningen av både flickor och pojkar.

Utvärderingen visar att det är skillnad på vilka insatser mot mobbning som hjälper flickor och vilka som hjälper pojkar. Genusaspekten i arbetet mot mobbning har inte visats så här tydligt och väl underbyggt tidigare. Detta skänker en ny dimension åt hela problemområdet och vidgar förståelsen för användningen av olika metoder mot mobbning. Skillnaderna i effekter på mobbning av flickor och pojkar gäller dock på genomsnittlig nivå och stämmer inte för alla barn- och elevgrupper. Alla personer eller grupper är inte könstypiska.

4.5 Vad fungerar?

Av Skolverkets utvärdering framgår att en rad förutsättningar påverkar skolornas möjlighet att bedriva ett effektivt arbete mot mobbning. En bidragande faktor är de yttre förutsättningarna, en annan vilka insatser som genomförs och en tredje hur det förebyggande arbetet initieras, introduceras och utformas. Allt kan en enskild skola inte påverka själv, framför allt inte de yttre förutsättningarna. Men det är ändå möjligt att utforma en sammanfattning av nyckelförutsättningar – det vill säga i bemärkelsen

att skolan lyckas förebygga och åtgärda mobbning i enlighet med det som kommit fram i utvärderingen:

- Skolan bedriver ett systematiskt och engagerat arbete för att förebygga mobbning och ett upptäckande/åtgärdande arbete för att få bukt med enskilda fall av mobbning. Det råder ett gott skolklimat präglat av goda relationer och ett gemensamt förhållningssätt.
- En grundval för skolans arbete med att motverka mobbning är kartläggningar av skolmiljön, utvärderingar av tidigare insatser och uppföljningar av enskilda ärenden. Kartläggningarna, utvärderingarna och uppföljningarna används för att korrigera och utveckla det fortsatta arbetet. Kartläggningarna dokumenteras och följs upp.
- Skolan har ett kooperativt lag som har till uppgift att motverka mobbning. I laget ingår lärare och personal med specialkompetens. Lagets arbete är starkt förankrat hos skolledningen, hos all personal på skolan och bland alla elever. Alla på skolan är engagerade i att förebygga och förhindra mobbning och kränkningar.
- När mobbning uppdagas reagerar skolan omedelbart. Strukturerade samtal genomförs med mobbare, mobbade och med föräldrar. Insatserna följs upp. Dokumentation sker av utredningar, åtgärder och uppföljningar.
- Eleverna vid skolan deltar aktivt i det förebyggande arbetet. För att elever från olika klasser ska lära känna varandra organiseras aktiviteter över klassgränserna. Skolan arbetar aktivt med åtgärder och metoder som syftar till att stärka relationerna mellan elever. Skolan bedriver det förebyggande arbetet systematiskt och det

är förankrat bland elever och all personal på skolan.

Arbetet mot mobbning präglas av en hela skolan-ansats.

- Det finns ordningsregler som utformats tillsammans med eleverna. Disciplinära strategier är kopplade till reglerna. Strategierna är inte av bestraffande natur. Lärarna finner stöd i reglerna i sitt agerande eftersom de strategier som används vid oacceptabelt beteende är förankrade på skolan.
- Skolpersonalen har fått gå särskilda utbildningar som ökar förståelsen för skolans arbete mot diskriminering, kränkningar och mobbning. Hela personalen vid skolan har deltagit i utbildningarna.
- Elever och skolpersonal uppfattar att det förebyggande arbetet tas på allvar och att ordningsreglerna tillämpas rättvist. Skolklimatet är positivt, det genomsyras av ett tydligt engagemang, gott samarbete och hög grad av delaktighet.

Skolors arbete med program mot mobbning

I svenska skolor används flera olika program för att förebygga och åtgärda mobbning. Ofta använder skolor delar av flera olika program samtidigt. Av de 39 skolor som undersökts i Skolverkets utvärdering använder alla skolor olika delar av flera program. Det visar att programmen säl- lan används i renodlad form. De program som varit fokus för Skolverkets utvärdering är:

- Farstametoden
- Friends
- Lions Quest
- Olweusprogrammet
- SET – Social och emotionell träning
- Skolkomet
- Skolmedling
- Stegvis

I Skolverkets utvärdering har skolpersonal och elever inter- vjuats om sina erfarenheter av dessa program. I utvärde- ringen sammanfattas erfarenheter som är gemensamma för alla program. Där redovisas också erfarenheter från arbetet med vart och ett av programmen.

5.1 Generella erfarenheter av arbetet med program

Initiativet till att införa program mot mobbning på en skola kommer ibland från centralt håll inom kommu- nerna som vill driva på skolornas arbete mot mobbning.

Det är också vanligt att programmen väljs på grund av att skolledningen eller någon lärare har hört talas om det. Det är ovanligt att valet av program grundar sig på skolans tidigare arbete mot mobbning och kränkningar.

Enligt utvärderingen är beslut om att införa ett pro- gram ofta dåligt förankrat bland skolans personal och inte alls hos eleverna. På flera skolor upplever skolpersonal programmet som ytterligare ett i raden av projekt som i initialskedet ställer krav på engagemang, men där intresset snabbt klingar av till förmån för något nytt. Lärares trött- het inför ännu ett projekt tenderar att skapa motstånd. Förändring kräver förankring och tar sin tid.

Flera program initieras efter en kort introduktion som handlar om hur programmet ska användas. Det betyder att skolpersonal och elever knappast får tillräcklig förstå- else för programmets syfte, teoretiska antaganden, form och innehåll samt de färdigheter som krävs för att arbeta med programmet. Skolpersonalen är ändå till stor del positiv till de program de arbetar med, även om man ofta är kritisk till delar av programmen.

Intervjuerna med skolpersonal visar samtidigt att pro- grammen inte är utformade för att ta till vara de specifika erfarenheter som finns på skolorna av mobbning och tidi- gare insatser mot mobbning. Tanken med programmen är snarare att initiera vissa insatser, metoder och förhållnings- sätt oavsett hur skolorna har arbetat med frågorna tidigare. I det dagliga arbetet upplevs programmen ofta sakna koppling till skolans kartläggningar av arbetsmiljön.

Många av de intervjuade lärarna hyser tilltro till att de valda programmen ska minska förekomsten av mobbning, även när det saknas studier som ger stöd för sådana för-

hoppningar. De flesta program innehåller inte heller krav på uppföljning och utvärdering av programmets effekt.

I läroplanen kopplas elevernas inflytande ihop med elevernas ansvar. Ett ökat ansvar legitimeras med att eleverna successivt får ett ökat inflytande. När det gäller programmen mot mobbning saknas denna koppling. Eleverna ges sällan något inflytande över programmets utformning och införande. Däremot tilldelas eleverna ofta ett stort ansvar i arbetet med programmen. På skolor som arbetar med program som Friends och Skolmedling utses elever till kamrattstödare respektive elevmedlare med uppgiften att vara skolpersonalens ”ögon och öron” i skolans elevkultur till vilken de vuxna ibland säger sig sakna tillträde. I beskrivningarna från de skolor som arbetar med dessa program poängterar personalen det positiva med att elever tilldelas en ansvarsfull uppgift. Många av de elever som har uppdrag som skolmedlare eller kamrattstödare är positiva till uppgiften. Samtidigt finns andra elever som tycker att uppgiften är svår. De säger sig hamna i en roll som de vuxnas förlängda arm, vilket kan leda till trakasserier från andra elever. Detta bekräftas också av intervjuade lärare.

Flera elever uttrycker kritik mot de övningar som ingår i de värdegrundsstärkande programmen. Bakom elevernas kritiska inställning framträder en bild av bristande inflytande över de manualbaserade övningarna, men också av att många övningar inte fångar deras intresse, nyfikenhet och engagemang utan snarare väcker löje. Eleverna beskriver också hur de vet vad som är rätt och fel i samtal och övningar men att denna kunskap inte tillämpas lika självklart när de möts utanför klassrummet.

Insatserna i programmen är olika verkningsfulla

De insatser som programmen bygger på överensstämmer i varierande grad med de insatser som har effekt för att minska förekomsten av mobbning. Ett stort problem är att flera av programmen lägger stor tonvikt på schemalagda, särskilda lektioner med social och emotionell träning för att stärka skolans värdegrundsarbete som varje vecka genomförs i samtliga klasser. Intervjuerna med skolpersonal ger vid handen att sådana lektioner ofta styrs av uppgjorda övningar som lärarna inte alltid förstår meningen med. Det är också vanligt att dessa särskilda lektioner skapar irritation eftersom de tar tid från annat skolarbete. Skolverkets utvärdering visar att sådana schemalagda lektioner som genomförs för samtliga klasser ökar mobbningen av flickor och är utan effekt för pojkar.

Programmen förefaller överlag att ha en viss könsmässig slagsida. I flera program används insatser som bidrar till att minska mobbningen av pojkar, medan man använder färre insatser som är effektiva för att minska mobbningen av flickor. Till en del beror dock detta på att det över huvud taget finns fler undersökta insatser som bidrar till att minska mobbning av pojkar.

Passar ett programkoncept inte in i en lärares föreställning om ett meningsfullt arbete mot mobbning och vad som bör prioriteras på skolan blir resultatet att man ofta förändrar eller frångår programmet. Många gånger görs dessa avsteg från programarbetet i det tysta. Dessa avsteg framträder extra tydligt i elevintervjuerna. Det är genomgående stor skillnad mellan hur programmen är tänkta att fungera och hur de tillämpas i verkligheten.

I flera program ingår moment som kan skapa utsatthet för eleverna. Det kan handla om när elever röstar fram kamrattstödjare eller när elever deltar i samtal och övningar där de känner press att avslöja personliga saker som de egentligen inte vill berätta. En omdiskuterad metod är de så kallade överraskningssamtalen med mobbare som ingår som en del i Farstametoden. De elever som utsätts har små möjligheter att försvara sig. Genom att använda sådana metoder riskerar man att legitimera kränkningar som ett sätt att bekämpa mobbning.

Stora skillnader när det gäller tidsåtgång och kostnad

Kostnaderna för de olika undersökta programmen varierar starkt. Dels består kostnaderna av kursavgifter, inköp av pedagogiskt material, dels av personalarbetsstimmar. De kan delas upp i arbetstid som behövs för utbildningar, möten och den arbetstid som krävs för att hålla särskilda lektioner.

Programmen innebär emellertid inte bara en kostnad för skolorna. Genom att använda program erbjuds skolorna ofta ekonomiskt stöd. Särskilt vanligt är att kommunerna avsätter särskilda ekonomiska anslag till skolor som inför program. Andra aktörer som givit ekonomiskt stöd till skolor som använder program är länsstyrelser, landsting, Sveriges Kommuner och Landsting (SKL), Folkhälsoinstitutet, privata näringslivet samt stiftelser. Två av programmen har egna sponsorer.

Uppenbarligen finns många aktörer i samhället som finner det angeläget att skolor initierar program mot mobbning. På denna punkt råder dock en ojämlikhet, eftersom skolor som inte använder program men ändå arbetar aktivt mot diskriminering och kränkande behandling inte erbjuds sådana ekonomiska bidrag.

I realiteten är det ofta svårt för skolor att tacka nej till erbjudanden om program om de samtidigt erbjuds ekonomiska bidrag. I synnerhet för ekonomiskt pressade skolor kan ekonomiska stöd för att bedriva program mot mobbning vara en väg att finansiera fortbildning för skolpersonalen som man annars inte skulle ha råd med.

5.2 Beskrivning och analys av programmen

Här följer en sammanfattning av de erfarenheter av programmen som redovisas i Skolverkets utvärdering. När det gäller beskrivningar av programmens teoretiska grundval används också slutsatser från Skolverkets skrift *På tal om mobbning – och det som görs* (2009).

Farstametoden

Farstametoden syftar till att upptäcka och åtgärda akuta mobbningssituationer i skolan. Programmet utvecklades i mitten av 1980-talet av Karl Ljungström, mellanstadie- och speciallärare.

Farstametoden är manualbaserad och starkt strukturerad. Metoden baserar sig på Anatol Pikas modell för behandling av akut mobbning. Ljungström hänvisar också till den norska pedagogikprofessorn Erling Roland som inspirerat till utvecklingen av metoden. Det finns emellertid inte någon vetenskaplig grund uttryckligt formulerad. Avsaknaden av hänvisningar till forskning och teoretiska utgångspunkter är genomgående i det material som presenteras av programföreträdarna.

Programmets primära innehåll

Farstametoden är ett åtgärdande program. På skolor som arbetar med Farstametoden ska det finnas ett behandlings-

team, ofta kallat antimobbningsteam. Teamet ska innehålla personer med olika kompetens, som elevhälsopersonal, lärare och fritidspersonal. Om teamet får kännedom om enskilda fall av mobbning ska någon i teamet ta kontakt med den mobbade för att få en tydligare bild av situationen.

Behandlingssamtal ska genomföras med mobbarna. Två ur teamet ska söka upp en och en av de utpekade mobbarna och genomföra så kallade överraskningssamtal. Dessa samtal följer en mall där mobbarna ges litet utrymme att försvara sitt handlande. Syftet med samtalet är att markera det oacceptabla i beteendet. Programföreträdarna rekommenderar att man väntar med att informera mobbarnas föräldrar tills ett första uppföljningssamtal har genomförts. Konstateras det då att mobbningen inte upphört kontakts föräldrarna. Tanken med detta är att mobbarna måste ges chansen att förändra sitt beteende och att föräldrars inblandning riskerar att ha en negativ påverkan då den kan komplicera situationen. Vid behov kan dessa samtal upprepas. Om mobbningen inte upphör delegeras fallet till skolledningen. Då kan det också bli aktuellt med polisanmälan och/eller förflyttning av mobbaren.

Av de åtta undersökta programmen kräver Farstametoden minst arbetstid av skolpersonalen. Det är också det program som har lägst kostnad för skolorna.

Några erfarenheter av programmet

Av intervjuerna framgår att skolpersonalens intentioner är att teamet ska kunna agera snabbt när misstankar om mobbning uppstår. Detta kräver resurser i form av tid för de vuxna som arbetar i antimobbningsteamet. Det kräver också att medlemmarna i teamet har möjlighet till en viss

flexibilitet i användningen av sin arbetstid, särskilt med tanke på att programmet betonar att tiden ska vara kort mellan att gruppen får ett misstänkt fall av mobbning och att den börjar arbetet med att utreda och åtgärda. På skolor med ett nära samarbete inom arbetslagen deltar ofta lärare i programarbetet vilket ökar effektiviteten. På skolor där ett sådant samarbete inte fungerar går det inte att leva upp till intentionen om ett snabbt agerande.

När och på vilket sätt föräldrar ska kontaktas är en fråga som vållar återkommande osäkerhet inom Farstametoden. Här finns en motsättning mellan läroplanens riktlinjer som säger att "lärare ska samverka och fortlöpande informera föräldrar om elevens skolsituation, trivsel och kunskapsutveckling" (Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, 1994, s. 16) och en vacklande inställning när det gäller information till föräldrar vars barn anklagats för mobbning. Detta är en anledning till att kommuner i något fall tagit beslut om att skolor som arbetar med Farstametoden måste informera föräldrar innan samtalen sätts in.

Några slutsatser om programmet

Farstametodens bärande insatser (personalutbildning, kooperativt lag, dokumentation av ärenden, åtgärder för mobbare, åtgärder för mobbade) tillhör de insatser som enligt Skolverkets utvärdering bidrar till att minska mobbningen. Samtidigt är det inte alltid som Farstametoden föreskriver insatserna på det sätt som ger effektiva resultat. Exempelvis omfattar utbildningen enbart en dag om Farstametoden för dem som ska ingå i teamet. Utvärderingen visar att störst effektivitet uppnås när huvuddelen av personalen utbildas.

Av intervjuerna med skolpersonal och elever framgår att många anser det positivt att det finns ett särskilt team på skolorna som kraftfullt tar tag i den mobbning som uppkommer. För flera av de intervjuade är det oklart när föräldrar ska kontaktas, en omdiskuterad fråga bland skolpersonal som använder programmet.

Farstametodens strategi för samtal med mobbarna innebär att två väl förberedda vuxna (samtalsledaren och dokumentatören) riktar anklagelser mot en elev som inte ges chans att förbereda sig. Konsekvensen blir att eleven har små möjligheter att föra fram sin egen bild av situationen. Samtalen är problematiska eftersom situationen är ojämlik och kan upplevas som kränkande av eleven. Några av de intervjuade menar att metoden inte heller är lika effektiv på återfallsmobbare.

Friends

Friends kan beskrivas som en modell för kamratstöd. Eleverna ges en aktiv roll i arbetet med att förebygga mobbning, kränkningar och diskriminering. Därigenom ska skolmiljö, gruppklimat och individers värderingar påverkas. Friends grundades 1997 av Sara Damber med utgångspunkt i hennes egna erfarenheter av att ha blivit mobbad.

Programföreträdarna inom Friends hänvisar till mobbningsforskare som Dan Olweus, Anatol Pikas och Heinz Leyman samt till Friends egna undersökningar. Av analysen i *På tal om mobbning – och det som görs* (2009) framgår emellertid att den teoretiska grundvalen är vag. Flera antaganden om orsakerna till mobbning presenteras utan hänvisningar till några vetenskapliga undersökningar. I

flera fall hänvisar material från Friends till att ”forskningen visar ...”, men utan att ange några direkta referenser.

Programmets primära innehåll

Programmet syftar till att förebygga mobbning. Programmet inleds med en kortare utbildning av all skolpersonal. Därefter genomförs en teaterföreställning som information och inspiration för skolans elever.

Friends bygger på en omfattande elevmedverkan. I varje klass ska två kamratstödjare utses. Enligt programmet ska de elever väljas som uppfattas som positiva förebilder och bra kamrater.

Kamratstödjarna har till uppgift att agera goda förebilder genom att stödja de elever som är eller riskerar att bli utsatta för mobbning och kränkning. Kamratstödjarna ska informera de vuxna om de upplever att någon elev är utanför gemenskapen. De vuxna ska sedan ta ansvaret för att åtgärda de problem som kamratstödjarna uppmärksammar. När skolan utsett kamratstödjare får dessa en kortare utbildning genom Friends.

Den vuxengrupp som arbetar med kamratstödjarna ska bestå av elevvårdspersonal, skolledare och pedagoger. Denna grupp förväntas ta huvudansvaret både för skolans förebyggande och åtgärdande arbete mot mobbning och kränkningar.

I Friends ingår särskilda lektioner. Enligt programföreträdarna bör varje klass årligen genomföra åtta lektioner.

Enligt Friends är en förutsättning för att skolor ska nå ett positivt resultat i arbetet att det på skolan finns en aktiv och drivande skolledning, ett övergripande engagemang och ett gemensamt förhållningssätt bland all personal samt

tydliga gemensamma mål för det förebyggande arbetet mot mobbning och kränkningar.

De direkta kostnaderna för att införa Friends är relativt höga medan kostnaden för arbetstid och lektioner är mindre.

Några erfarenheter av programmet

Av intervjuerna framkommer att de vuxna som leder kamratstödjarverksamheten på skolorna ofta har en idealiserad bild av hur man på skolan utsett kamratstödjarna.

Sättet att utse kamratstödjare varierar i själva verket inte bara mellan de skolor som undersökts utan också mellan klasser på en och samma skola. I några klasser sker en sluten omröstning bland eleverna. Vissa klasslärare gör därefter en korrigering av valresultatet efter vilka de själva anser vara de mest lämpliga kandidaterna. Andra lärare låter eleverna rösta fram två representanter i en öppen omröstning.

På de undersökta skolorna lyfter personalen problemet med att det ibland utses elever som inte klarar uppgiften som kamratstödjare. Det finns också en risk att kamratstödjargruppen lever sitt eget liv utan kontakt med skolans övriga verksamhet.

Mötesfrekvensen för gruppen med kamratstödjare varierar stort mellan skolorna, från några gånger per termin till en gång varannan vecka. Några skolor har en tydlig struktur vad gäller form och innehåll på gruppens möten. På andra skolor säger de vuxna att de får stjäla tid för möten med eleverna då det inte finns någon egentlig tid avsatt för detta.

En av kamratstödjarnas uppgifter är att genomföra större eller mindre aktiviteter för att öka trivseln bland

skolans elever. Denna aktivitet är vanligare på skolor som just infört programmet.

På samtliga skolor som intervjuats om kamratstödjarna ger kamratstödjare exempel på att de har blivit hånade av andra elever för sitt arbete. På en skola har inställningen till kamratstödjarna förändrats från att ha varit positiv och uppskattande till att de fått en töntstämpel. De vuxna har då försökt undvika att tala om Friends. Samtidigt har kamratstödjarverksamheten pågått som vanligt.

På några av skolorna menar lärarna att programmet fungerar bäst bland elever på låg- och mellanstadiet. Yngre elever tycker att uppdraget är roligt, de känner sig viktiga och att vara kamratstödjare ger eleverna prestige. Bland elever i årskurserna 7–9 kan uppdraget kännas mindre ”coolt”.

Några slutsatser om programmet

En av Friends bärande insatser är kamratstödjare (utbildade elever som aktörer som bland annat har funktionen att vara personalens ögon och öron). Enligt Skolverkets utvärdering har denna insats ingen effekt på mobbningen. Utvärderingen visar att insatsen till och med kan leda till en ökning av mobbningen av pojkar.

I den praktiska användningen av programmet uppstår ofta problem med hur dessa kamratstödjare ska utses och vilka uppgifter de ska ha. Det finns också en risk att kamratstödjare tilldelas eller påtar sig för stort ansvar. Intervjuerna vid de undersökta skolorna visar vidare att programmet ofta inte är förankrat i hela skolan. Särskilt vanligt är att elever i årskurserna 7–9 inte är delaktiga i arbetet.

De insatser i programmet som kan bidra till minskad mobbning av pojkar är bland annat relationsfrämjande

insatser mellan eleverna och utbildning av personalen. De relationsfrämjande insatserna måste för att få effekt vara en del av en medveten strategi som innehåller konkreta aktiviteter och som syftar till att skapa relationer och närhet. Personalutbildningen måste omfatta flertalet av personalen. I de undersökta skolor som använder Friends uppfylls inte alltid dessa kriterier.

Lions Quest

Lions Quest är ett värdegrundsstärkande program. Programmets mål är att barn och ungdomar ska få en framtid utan missbruk och kränkningar genom att de får hjälp att motstå negativa påtryckningar. Lions Quest är ett program som utvecklats i USA i början på 1980-talet med syfte att hjälpa lärare att arbeta med etik och livskvalitet för att förebygga drogmissbruk bland unga. År 1987 introducerades Lions Quest i Sverige då det också anpassades till svenska förhållanden.

Lions Quest syftar främst till att fostra moraliska och etiskt tänkande individer som kan stå för sina åsikter. Enligt programföreträdarna ökar då även elevernas förmåga att säga nej till mobbning och kränkning.

Lions Quest drivs av den ideella välgörenhetsorganisationen Lions Club som bildades i Chicago 1917 av affärsmannen Melvin Jones. 1948 kom Lionsrörelsen till Europa och Sverige. Lions är en förkortning av "Liberty Intelligence Our Nation's Safety".

I Lions Quests material presenteras en begreppsmodell som integrerar olika teoretiska angreppssätt och forskning från flera discipliner om ungdomars utveckling, men utan att nämna några teoretiska utgångspunkter. Hänvisningar sker till Jean Piaget och Lawrence Kohlberg, vilket tyder

på att såväl moralutveckling som kognitiv utveckling är grundläggande i det stadieindelade läromedlet. Vidare nämns Joan Lipsitz, som forskat om filantropi i relation till utbildning, särskilt har hon intresserat sig för ungdomars utveckling. En annan forskare som Lions Quest hänvisar till är Thomas Lickona, som studerat karaktärsutbildning och moralutveckling. Lions Quest binder dock inte samman de olika inspiratörerna eller förklarar hur deras metod tagit form.

Programmets primära innehåll

Programmets läromedel *Tillsammans* utgår ifrån grundläggande värderingar och utgör ett etiskt ramverk för hela programmet vars mål är att hjälpa unga människor att stå emot negativa påtryckningar. Det etiska ramverket innehåller begreppen självdisciplin, respekt, empati, gott omdöme, ansvar, ärlighet, tillförlitlighet och engagemang, vilket eleverna förväntas utveckla. Det varvar teoretiska avsnitt med så kallade uppmuntrare och praktiska övningar.

Det positiva engagemanget som barnen ska utveckla rör familjen, skolan, kamraterna och samhället. För att nå målen övas kritiskt tänkande och sociala relationer.

Ett grundläggande verktyg i programmet är de återkommande lektionerna, ofta kallade "livskunskap" eller "tillsammans-timme". Enligt programföreträdarna bör varje klass genomföra en lektion i veckan.

Skolornas kostnader för att använda Lions Quest motsvarar ungefär medelvärdet för de undersökta programmen. Den största kostnaden består av personalarbetsstimmar. Programföreträdarna framhåller dock att skolor som använder programmet i princip alltid får ekonomiskt stöd från Lionsklubbar.

Några erfarenheter av programmet

Hur Lions Quest används under tillsammans-lektionerna varierar både mellan skolorna och mellan lärarna på var och en av skolorna. På en av skolorna förväntas lärarna ägna den särskilda lektionen åt både klassråd, läsning och Lions Quests läromedel. På andra skolor väljer lärarna att göra andra prioriteringar och eleverna undgår nästan helt kontakt med Lions Quest-övningar.

Flera lärare och elever uttrycker tvekan till att lägga arbetet med Lions Quest under särskilda lektioner. Elever säger att lektionerna kan upplevas som tjatiga och lärarna beskriver hur motivationen bland eleverna då minskat. Skolledaren på en av skolorna menar att lektionerna upplevs som konstruerade och bryter av den gängse undervisningen: "Man var kanske mitt uppe i ett NO-tema där man jobbar med reningsverk och då skulle man plötsligt byta till Lions Quest. Det kändes inte alltid motiverande." En lärare på skolan berättar att eleverna till slut sade stopp för regelbundna Lions Quest-lektioner då de upplevde att de hela tiden gjorde om samma saker. Numera arbetar skolans lärare mer spontant och efter behov med Lions Quest.

På alla skolor där Lions Quest-programmet undersökts poängterar personalen att programmet inte kan vara den enda insatsen mot mobbning och kränkningar eftersom det "inte är ett antimobbningsprogram". En lärare på skolan menar att Lions Quest främst bör beskrivas som ett "program för att arbeta förebyggande och för att få barn att börja prata känslor".

Några slutsatser om programmet

En av Lions Quests bärande insatser är särskilda och schemalagda lektioner. Enligt Skolverkets utvärdering är

det inte en insats som bidrar till att minska förekomsten av mobbning. När de schemalagda lektionerna bedrivs kontinuerligt för alla klasser kan insatsen till och med leda till ökad mobbning av flickor. Personal med erfarenhet av att arbeta med programmet uttrycker också oro över att de särskilda lektionerna tar tid från annan undervisning.

Samtidigt visar Skolverkets utvärdering att några av de övriga insatser som Lions Quest föreskriver kan ha positiv verkan. Uppföljning/utvärdering, det vill säga kartläggningar av elevernas situation, har visat sig ha effekt för alla elever om det genomförs regelbundet och används som underlag för hur arbetet mot mobbning utformas. Personalutbildning bidrar till minskad mobbning om flertalet av personalen får utbildning. Vidare minskar mobbningen av pojkar om det finns ordningsregler som är framtagna i samarbete mellan personal och elever. Ordningsregler är dock inget specifikt för Lions Quest, alla skolor är skyldiga att utforma sådana regler.

Olweusprogrammet

Olweusprogrammets syfte är att motverka mobbning genom förebyggande och åtgärdande insatser. Programmet innehåller flera olika insatser för att parallellt förebygga, upptäcka och åtgärda mobbning. Olweusprogrammet började användas 1985. Det bygger på forskning utförd av professor Dan Olweus, fortfarande verksam vid programmet center i Bergen i Norge.

Det är de empiriska resultaten av Olweus aggressionsforskning bland pojkar som ligger till grund för de antaganden han gör om fenomenet mobbning. Olweusprogrammets vetenskapliga grund bygger alltså på indi-

vidualpsykologisk forskning om hur och varför aggressivt beteende hos framför allt pojkar uppstår och utvecklas.

Programmets primära innehåll

Programmet ska genomföras av rektor och hela skolpersonalen tillsammans med föräldrar och elever. Vid genomförandet ska skolan använda en instruktör som är utbildad av Olweusprogrammet. Instruktören utbildar i sin tur nyckelpersoner bland lärarna, som sedan håller återkommande möten med personalen på skolan. Att införa programmet tar 18 månader.

En hörnsten i införandet är att eleverna fyller i en enkät för att ta reda på mobbningens utbredning och former på skolan. Utvärderingen genomförs därefter en gång per år för att följa utvecklingen på skolan.

Under introduktionen anordnas en temadag om mobbning. Därefter utformas gemensamma ordningsregler mot mobbning och ett förbättrat rastvaktssystem introduceras. Pedagogerna bildar samtalsgrupper som träffas regelbundet. I dessa grupper bedrivs sedan fortlöpande utbildning. Föräldrarna kallas till möte och eleverna arbetar tillsammans med sina lärare fram klassrumsregler mot mobbning. Under de tre första terminerna genomförs klassmöten, en form av särskilda lektioner, kring mobbning. Från termin fyra efter introduktionen arrangeras klassmöten varannan vecka.

Om mobbning inträffar ska elevens lärare ingripa direkt och genomföra ett samtal med mobbare respektive mobbningsoffer. Samtalen ska vara strukturerade och göra klart för eleven att skolan upptäckt mobbningen och att man kommer att se till att den upphör. Samtal med föräldrar till både mobbare och mobbningsoffer genomförs. Ett åtgärdsprogram upprättas och uppföljningsmöten bokas in.

Av de åtta undersökta programmen kräver Olweusprogrammet i särklass mest arbetstid av personalen. Olweusprogrammet är också det mest kostsamma programmet för skolorna.

Några erfarenheter av programmet

Det motstånd som införandet av Olweusprogrammet har mött på de undersökta skolorna har framför allt gällt den arbetsintensitet som krävs och hur personalen ska kompenseras för detta arbete.

Hur införandet fungerar är beroende av de lokala förhållandena på skolan. På en av de undersökta skolorna beskriver lärarna hur denna fas sammanföll med en större ekonomisk neddragning på skolan där nio tjänster drogs in. Det ledde till att gruppsamtalen till stor del kom att handla om den allmänna situationen på skolan.

På de skolor som använt Olweusprogrammet en längre tid berättar flera lärare om ett motstånd från eleverna. Detta har framför allt handlat om att motivera eleverna att arbeta med programmet även när det inte funnits så stora mobbningsproblem. En elev uttrycker det så här: "Ibland kan det vara lite för mycket av mobbningsfrågor och mobbningsenkäter. Det känns lite överdrivet."

På en av de undersökta skolorna beskriver rektorn hur man på skolan upplevt en svacka i arbetet och därför beslutat sig för att intensifiera arbetet med programmet. En svårighet med att hålla programarbetet levande är dock att introduktionsdagen för nyanställda upplevs som otillräcklig. En lärare gör följande kommentar: "De nyanställda i personalen borde få mycket mer Olweuskunskap, nu haltar arbetet jättemycket."

Några slutsatser om programmet

Olweusprogrammet innefattar en stor mängd insatser. Inom ramen för programmet arbetar skolorna parallellt med förebyggande, upptäckande och åtgärdande insatser. Det betyder i sin tur att programmet ställer stora krav på skolornas resurser och personalens arbetstid. För att det ska vara möjligt att genomföra programmet fordras att förändringarna är förankrade hos personalen och att det finns en tydlig strategi för förändringsarbetet. Detta "helhetsgrepp" är både en styrka hos programmet och en akilleshäla då det kräver mycket tid och resurser. Problem med bristande förankring uppstår ofta när initiativet till att använda programmet inte kommer från den enskilda skolan. Det förefaller vara särskilt vanligt att Olweusprogrammet införs efter beslut på politisk nivå i kommunen. I utvärderingen har fyra skolor som använder Olweusprogrammet undersökts. Vid tre av dessa skolor har initiativet att införa programmet kommit från kommunal nivå, vid den fjärde skolan kom initiativet från skolledningen och trygghetsteamet.

Programmet använder ett mycket brett spektrum av insatser. Enligt Skolverkets utvärdering finns stöd för att flera av dessa insatser är effektiva för att motverka mobbning. Det gäller åtgärder för mobbare, åtgärder för mobbade, elevers aktiva medverkan i det förebyggande arbetet, ordningsregler, disciplinära strategier, rastvaktsystem, personalutbildning, uppföljning/utvärdering samt dokumentation av ärenden. En förutsättning för att uppnå effektivitet är dock att skolorna verkligen använder dessa insatser på ett medvetet och utvecklat sätt och att de är förankrade bland både elever och personal.

Olweusprogrammet betonar att insatserna ska genomföras med systematik och på ett sätt som involverar all personal och alla elever på skolan. Samtidigt innehåller Olweusprogrammet insatser som inte har effekt eller som till och med kan leda till en ökad mobbning. Hit hör bland annat särskilda och schemalagda lektioner för alla elever och elever som aktörer (utbildade observatörer, rapportörer). Återkommande särskilda lektioner upplevs ofta som slentrianmässiga och insatsen kan få motsatt effekt. I utvärderingen visas detta särskilt när det gäller flickor. Vidare är insatsen elever som aktörer kontraproduktiv för pojkar. En av programmets insatser är stormöten, som enligt utvärderingen har positiv effekt för att förebygga mobbning av flickor men inte av pojkar.

En sammanfattande bild är att Olweusprogrammet innehåller en stor mängd insatser, varav flertalet kan bidra till att minska mobbningen, medan andra insatser inte har denna effekt.

Social och emotionell träning (SET)

SET är ett värdegrundsstärkande program som syftar till att förebygga mobbning och kränkningar. SET går ut på att ge elever social och emotionell träning i syfte att utveckla deras sociala och emotionella kompetens. Programmet syftar till att påverka individers beteenden och förebygga olika sociala problem och psykisk ohälsa. Det gör också anspråk på att kunna påverka gruppklimat och förhållningssätt mellan vuxna och elever i skolan. Programmet är skapat av Birgitta Kimber, speciallärare och psykoterapeut.

SET tar sin vetenskapliga utgångspunkt i neurobiologisk hjärnforskning. Utvecklingen av förmågan att hantera

känslor beskrivs med hjälp av en stadieteori utvecklad av forskarna Peter Salovey, David Sluyter och Daniel Goleman. Begreppet emotionell intelligens är centralt för teoribildningen. Emotionell intelligens beskrivs som förmågan att kunna förstå sina egna och andras känslor och att "kunna använda sina känslor så att de bidrar till en ändamålsenlig anpassning till nya situationer" (Kimber, 2006, s. 9).

Programmets primära innehåll

SET tar Socialt och Emotionellt Lärande (SEL) som utgångspunkt. Med hjälp av programmet ska eleverna systematiskt tränas att utveckla färdigheter för att kunna hantera sina känslor, använda problemlösningsstrategier, arbeta med stresshantering, öka sin självkännedom, empati och motivation. I skolan genomförs programarbetet under schemalagda lektionspass. Enligt programföreträdarna bör varje klass genomföra två lektioner i veckan.

För undervisningen finns ett läromedel som omfattar elevmaterial med lärarhandledningar för varje skolår från förskoleklass till och med gymnasieskolan. Programmet bygger på att alla lärare på en skola tar aktivt ansvar för programarbetet. Att noga följa manualerna och att vara programtrogen framhålls också som en förutsättning för att programmet ska kunna ge önskade effekter. Enligt programföreträdarna bör innehållet i programmet genomsyra all annan undervisning i skolan för att ge effekt.

Skolorna måste avsätta en hel del tid för att arbeta med SET, främst beroende på omfattningen av de särskilda lektionerna. Därtill tillkommer tid för handledarnas planering av arbetet och handledning av andra lärare.

Ambitionen är att all personal på skolan deltar i arbetet med programmet.

I SET utbildas en grupp lärare som sedan ska ta på sig uppgiften att bedriva undervisning och handledning av sina kolleger.

Av de åtta undersökta programmen kräver SET näst mest arbetstimmar av personalen. Även de direkta kostnaderna är relativt höga.

Några erfarenheter av programmet

SET bygger på att alla lärare på skolan tar ett aktivt ansvar för programarbetet. Insatsen innebär prioriteringar som påverkar hela skolans verksamhet. Många av de intervjuade lärarna var positiva till manualen och stimulerades att föra samtal om värdegrundsfrågor. I andra fall skapade manualen ett motstånd bland skolpersonal och elever som hellre ville använda skoltid till annan verksamhet.

I synnerhet vållar den skoltid som används till ämnet livskunskap diskussioner. Skolorna har valt att skapa tid på lite olika sätt. På en skola ledde införandet av livskunskap till ett "rätt så hårt motstånd i början" (citrat från rektor) då tid plockades från idrott och hälsa och från NO.

På flera skolor beskriver eleverna hur olika lärare låter livskunskapslektionerna både få olika innehåll och olika stort utrymme. Det finns lärare som hellre lägger in klassråd än arbete med olika relationsövningar.

Flera lärare menar att det ofta är svårt att arbeta med programmet under en längre tid. Likartade övningar återkommer ständigt och detta tröttnar ut eleverna och gör att i synnerhet de äldre eleverna tappar intresset. Flera lärare understryker att det är för lite variation och äldre elever behöver mer avancerade frågor.

Flera elever skrattar lite när de beskriver de övningar som görs under livskunskapen. ”Det är ju ganska dryga lektioner, som att det där gjorde vi när vi var nio år ungefär” (citrat från elev). Eleverna gör sig lustiga över innehållet under lektionerna. De tycker att innehållet skulle vara mer lärorikt och inte så ”gammaldags”. En elev beskriver övningarna på följande sätt: ”Det är som att hålla lite i handen, tänka på något roligt, så blir vi en happy family.”

Några slutsatser om programmet

En bärande insats i SET är särskilda och schemalagda lektioner. Inom SET kallas dessa lektioner för livskunskap. Skolverkets utvärdering visar att det inte finns belägg för att sådana särskilda lektioner leder till en minskad mobbning. När de schemalagda lektionerna bedrivs kontinuerligt för alla klasser kan insatsen få motsatt verkan för flickor. Lektionerna upplevs ofta som slentrianmässiga, enligt intervjuerna med skolpersonal och elever. Vidare finns många äldre elever som tycker att SET-materialet är barnsligt, vilket leder till att de tappar intresset för lektionerna. Samtidigt finns lärare som är positiva till SET:s manualer och anser att de ger ett bra stöd för diskussioner om värdegrundsfrågor.

Av de övriga insatserna som kännetecknar SET är det endast personalutbildning som, enligt utvärderingen, bidrar till att minska förekomsten av mobbning, förutsatt att utbildningen omfattar flertalet av personalen och den bidrar till att skapa fördjupade insikter om mobbning och kränkningar.

Skolkomet

Skolkomet syftar till att stödja och hjälpa bråkiga och utåtagerande barn och skapa arbetsro och ett positivt klimat

i klassrummet. Målet är att minska beteendeproblem och i stället förstärka positiva beteenden. Programmet utformades under slutet av 1990-talet av psykologen Martin Forster. Komet står för KOMmunikationsMETod.

Det primära målet för Skolkomet är inte att förebygga mobbning och kränkande behandling, men programmets företrädare menar ändå att det är en effekt av programmet. Stockholms stad, som stått bakom utvecklandet av programmet, hävdar i en utvärdering från 2005 att programmet har effekt mot mobbning.

I Skolkomets manual beskrivs programmet i huvudsak som ett förhållningssätt för att förstärka positivt agerande. Skolkomet, liksom Ungdomskomet, tar sin utgångspunkt i kognitiv beteendeterapi och inlärningsteori.

Programmets primära innehåll

Tanken i Skolkomet är att förstärka elevers positiva beteende och ignorera det negativa och på så sätt få det att försvinna. Det är läraren som måste ändra sitt beteende för att kunna åstadkomma förändring i klassrummet.

Skolkomet är ett manualbaserat program i tre delar. En del handlar om ledarskap, lärarens förhållningssätt i klassrummet och vikten av att skapa motivation hos elever. Det kan handla om att skapa ett poängsystem för att lyfta fram positiva handlingar. En andra del handlar om kompisarbete i klassrummet där elever arbetar tillsammans för att träna fokusering och samarbete. I den tredje delen av Skolkometmanualen uppmärksammas strategier som eleverna kan använda sig av för att bemöta provokationer.

När Skolkomet införs är ett första steg att förankra programmet genom att informera skolläda, personal och föräldrar. Kontakten med föräldrarna är central eftersom

programmets ambition är att samma typ av regler och belöningssystem bör finnas både i hemmet och i skolan. Föräldrarna informeras också om vilka beteenden som behöver ändras i skolan.

Ett vanligt upplägg är att de lärare som ansvarar för programmet inleder med att analysera situationen för elever med svårigheter och beskriver de problembeteenden, inte egenskaper, som ska förändras. Därefter formuleras konkreta mål för förändringar av icke-önskvärda beteenden. Olika metoder för att skapa drivkrafter exempelvis genom poängsystem, social förstärkning och uppmuntran utformas och används i klassen.

Den organisatoriska grundvalen för Skolkomet är att en handledare utbildas som sedan i sin tur ska utbilda hela personalstyrkan vid skolan. Utbildningen av handledaren pågår under ett läsår och innefattar fem–sex heldagar under termin ett samt två heldagar och tre halvdagar under termin två. I realiteten finns dock variationer när det gäller utbildningarnas upplägg.

Skolkomet kräver mindre arbetsinsats av skolpersonalen än de flesta av de undersökta programmen. Ofta är endast några få i personalen involverade i arbetet och även om arbetsinsatsen för just denna skolpersonal kan vara omfattande blir det totala engagemanget för personalen för det mesta litet. Programmet har relativt höga direkta kostnader (för utbildningar), men inga fortlöpande kostnader för lektioner. Om nya Kometutbildningar genomförs årligen på de berörda skolorna, vilket är ovanligt, ökar dock kostnaderna.

Några erfarenheter av programmet

Skolkomet upplevs som tids- och resurskrävande av den involverade skolpersonalen vilket kan leda till att skolor

får svårt att genomföra och/eller hålla fast vid programmet som helhet. De lärare som får programarbetet att fungera upplever dock att det skapar trygghet och att det tillför nya insikter och ny kompetens. Genom programmets fokusering på ett positivt förhållningssätt kan det bidra till att stärka gemensamma normer. Intervjuad skolpersonal lyfter emellertid fram att det kräver att skolpersonalen bemöter eleverna på ett gemensamt sätt. En av de undersökta skolorna lyfter fram svårigheten med att få arbetslagen att bli samkörda och konsekvent arbeta utifrån samma riktlinjer.

Några slutsatser om programmet

I programmet Skolkomet betonas särskilt insatserna klassrumsregler/ordningsregler, disciplinära strategier och personalutbildning. Skolverkets utvärdering visar att dessa insatser, om de används på tidigare beskrivna sätt, bidrar till att förebygga mobbning, men främst av pojkar. Skolkomet har emellertid primärt ett annat syfte, att ge stöd för arbetet med utåtagerande barn.

Flera av de intervjuade menar att de tack vare Skolkomet utvecklat en större förmåga att betona positivt agerande och att orka ignorera negativt. De menar också att de blivit mer precisa i sitt sätt att ge beröm, till exempel genom att förklara för vad man ger beröm. Därigenom upplever man att arbetsmiljön successivt har förbättrats.

Det förekommer att skolor inte alls använder Skolkomet för att förebygga mobbning, utan enbart i syfte att ge stöd åt utåtagerande elever. Därför är det vanligt att skolor bedriver ett annat antimobbningsarbete vid sidan av Skolkomet. Av detta skäl är det också vanligt att Skolkomet endast används av vissa lärare och i vissa klasser, det vill säga att programmet saknar förankring på hela skolan.

Skolmedling

Skolmedling syftar till att lösa konflikter mellan elever i skolan och till att utveckla elevernas förmåga att hantera konflikter. Programmets intention är inte primärt att motverka mobbning, även om man på många skolor använder programmet för att motverka mobbning. Även programföreträdarna framhåller att programmet bidrar till att minska förekomsten av mobbning.

Skolmedling bygger, enligt Linda Marklund (2007), på två olika teoretiska ramverk, ett som tar utgångspunkt i teorier om avtalsmedling och ett som handlar om känslor, behov och medlarens roll. Den filosofiska grunden utgörs av teorier om RJ – Restorative Justice (översatt till reparativ rättvisa), det vill säga teorier som ligger till grund för medling i samband med brott. En grundtanke är att gärningsmannen får möjlighet att gottgöra offret. Huvuddelen av referenserna för programmets teoretiska utgångspunkt är av populärvetenskaplig karaktär och består av läromedel, handböcker och idéskrifter om konflikthantering. För projektet ”Medling i skolan” anger Marklund att den teoretiska ramen bygger på Richard Cohens (1995) bok *Students resolving conflict. Peer mediation in schools*. Den refererade boken är i huvudsak en metodskrift och innehåller få vetenskapliga referenser.

Programmets primära innehåll

Syftet med Skolmedling är att förmå eleverna att utveckla strategier för konflikthantering vilket kan bidra till att skapa en lugn och fredlig atmosfär mellan eleverna på en skola. En konflikt ses som en motsättning mellan två parter och som ett naturligt inslag i mellanmänskliga relatio-

ner. Genom att lära sig att handskas med konflikter på ett konstruktivt sätt kan människor lära och utvecklas.

För att genomföra programmet ska en eller flera i personalen på en skola utbildas till medlingssamordnare. Samordnarens uppgift är att utse och utbilda elevmedlare, ta emot medlingsärenden och besluta om ärendet passar för medling samt vilka elever som då ska agera medlare. Samordnaren ska också vara ett stöd för elevmedlarna samt själv kunna fungera som medlare vid konflikter som bedöms vara för komplicerade för elevmedlarna att hantera. Dessutom ska medlingssamordnaren hålla skolans personal, elever och föräldrar uppdaterade om skolans arbete med Skolmedling.

Skolmedling bygger på en omfattande elevmedverkan. Elever som är intresserade av uppgiften som elevmedlare ska anmäla sitt intresse för uppgiften. Medlingssamordnaren genomför intervjuer med de intresserade. I dessa intervjuer rekommenderas att en representant för skoleledning och någon erfaren elevmedlare deltar. Urvalet av elevmedlarna ska vara representativt för skolans elevunderlag. Eleverna som utses till elevmedlare får en medlarutbildning. De står sedan till förfogande när det uppstår konflikter som lämpar sig för elevmedling.

När en konflikt anmäls till medling tar samordnaren kontakt med de inblandade för att erbjuda medling. Deltagandet i medling är frivilligt. Är parterna intresserade och konflikten bedöms passa för elevmedling utses två elevmedlare. I medlingssamtalet ska de två elevmedlarna uppträda opartiskt och ta på sig uppgiften att leda samtalet på ett sätt som gör att de inblandade själva finner lösningar på problemen som orsakat konflikten.

Enligt programmets företrädare finns några viktiga förutsättningar för att arbetet med Skolmedling ska bli framgångsrikt. Först och främst är det avgörande att vuxna förstår att de är ansvariga för skolans arbete mot mobbning och kränkningar. Vidare måste all personal, alla elever och föräldrar känna till skolans arbete med Skolmedling. En annan förutsättning är att det finns eldsjälar som kan driva programmet och att de som är medlingssamordnare har valt denna uppgift av eget intresse. Det behövs därutöver en kontinuerlig utbildning av skolans elevmedlare.

Skolmedling hör till de program som kräver relativt mycket arbetstid av skolpersonalen. Kostnaderna för att initiera Skolmedling är däremot relativt låga.

Några erfarenheter av programmet

Skolmedling är dåligt förankrat på de skolor som undersökts. Endast de som är direkt involverade som elev- och vuxenmedlare är tillräckligt insatta i programmet. Programmets legitimitet på skolorna kan därför ifrågasättas. Detta har till en del att göra med programmets utformning som inte i tillräcklig mån tar hänsyn till skolors olika förutsättningar att utveckla arbetet.

I programmet framhålls vikten av frivillighet både när det gäller att åta sig uppdraget som skolmedlare och att delta som en av parterna i en medling. Det går ändå inte att komma ifrån att ett stort ansvar för programmets effekt läggs på elevmedlarna. I några fall har föräldrarna ifrågasatt om alltför mycket ansvar läggs på eleverna.

Några slutsatser om programmet

Den helt bärande insatsen i Skolmedling är medling. Enligt Skolverkets utvärdering har denna insats ingen verkan

för att minska mobbning av pojkar och en kontraproduktiv verkan för att minska mobbningen av flickor. Ett skäl till detta kan vara att mobbning vanligen handlar om en ojämn relation, där en person eller grupp med maktmässigt övertag mobbar en elev som befinner sig i underläge. Medling syftar primärt till att lösa konflikter mellan två jämnstarka parter.

Tanken med programmet är att elevers aktivitet ska gälla medling i konflikter och inte mobbning, vilket ses som en konsekvens av outredda konflikter. I praktiken kan det dock vara svårt att upprätthålla en sådan gräns.

Flera som arbetar med Skolmedling tror starkt på programmets grundidé. Men få som arbetar med Skolmedling har lyckats nå upp till ambitionerna i praktiken, något som framför allt förklaras med brist på resurser.

En annan svårighet med Skolmedling är att programmet ofta är dåligt förankrat bland skolpersonal och elever. Detta lyfts fram i intervjuerna vid de skolor där Skolmedling undersökts. Den dåliga förankringen undergräver i sin tur programmets legitimitet.

Stegvis

Stegvis är ett värdegrundsstärkande program. Programmet syftar till att öka barns emotionella kompetens och att förebygga aggressivt beteende. Programmet grundades under 1980-talet av Jennifer James. Den svenska versionen av Second Step, Stegvis, ges ut av den danska föreningen CECEL (Center for Social og Emotionell Lärning) och bygger i huvudsak på den danska versionen av programmet (Trin for Trin).

Stegvis framställs som forsknings- och teoribaserat och bygger i huvudsak på kognitiva teorier. Ett grundan-

tagande i teoribildningen är att psykologiska problem uppkommer på grund av att en person har olika dysfunktionella uppfattningar om jaget och omvärlden. Dessa uppfattningar påverkar i sin tur hur personen uppfattar och tolkar omvärlden. En annan viktig utgångspunkt är social inlärningsteori som utgår från att det främst är omgivning-
en som via sina reaktioner skapar barnets personlighet. Gruppen är därför viktig som inlärningsfaktor. Ytterligare en grund för Stegvis är teorier om emotionell intelligens utformade av Daniel Goleman (1995) och beskriven i boken *Känslans intelligens*. Enligt Goleman är "empati" kärnan i social kompetens.

Programmets primära innehåll

Stegvis syfte är att träna barn/elever i sociala färdigheter och öka deras emotionella kompetens. Programmets intention är att förebygga aggressivt beteende och lägga en grund för ett gott socialt samspel. Det förebyggande arbetet ska börja tidigt för att ge största möjliga effekt. Målsättningen med Stegvis är att barnen/eleverna ska bli bättre på att förstå och komma överens med andra, att lösa sociala problem, att använda sociala färdigheter i olika sammanhang och att hantera ilska. Utbildningar i Stegvis ska genomföras av godkända utbildare.

En målsättning med Stegvis är att stödja barn/elever till att bli bättre och mer självständiga problemlösare, vilket i sin tur leder till att deras självkänsla stärks och att deras beredskap att ta emot kunskaper ökar. Det gäller att erövra ett språk som ger ord åt känslor, något som kan beskrivas som en grundpelare i programmet.

Socioemotionellt lärande (SEL) utgör en grundläggande utgångspunkt för Stegis. Detta lärande består av

tre delar: empati, impulskontroll/problemlösning samt självkontroll.

I Stegvis ingår särskilda lektioner. Enligt programföretädarna bör varje klass genomföra en lektion i veckan. Under lektionerna ska eleverna leva sig in i olika basala känslor som glädje, ledsnad, ilska, överraskning, rädsla och avsmak för att sedan diskutera och komma med olika förslag på hur det går att förhålla sig till och hantera dessa emotioner. Eleverna ska också få värdera olika problemlösningsförslag och försöka finna goda lösningar som de sedan ska kunna omsätta i konkreta handlingar. Färdigheter och problemlösningsstrategier ska prövas i rollspel tillsammans med läraren. I programmetts vägledningshäfte finns beskrivningar av lektionernas innehåll och upplägg.

Stegvis ställer krav på en relativt omfattande användning av personalens arbetstimmar. Den stora kostnaden utgörs av lönekostnader för personalens arbetstid.

Några erfarenheter av programmet

Program som ställer krav på att skapa en "hela skolan-ansats" kring arbetet mot mobbning och kränkningar stöter ofta på svårigheter när programmen ska förankras på en skola. På en av skolorna där Stegvis undersökts beskriver skolledaren problemet på följande sätt: "Lärare och personal har väldigt många egna åsikter och tankar och när programmet inte växer fram från den egna skolverksamheten är det svårt att få det här förankrat och det är fortfarande en del i personalen som är positiva och en del som är negativa."

Vid alla skolor där Stegvis har undersökts har man lagt in ett lektionspass per vecka i alla klasser med syfte att stärka elevernas sociala kompetens. På två av skolorna

ligger passen på mentorstid vilket innebär att arbetet med Stegvis konkurrerar med klassråd och klassgemensamma frågor av praktisk karaktär.

Några av de intervjuade lärarna menar att det är en fördel att eleverna genom Stegvis inte pratar om sina egna konflikter utan att eleverna får lära sig konflikthantering genom att se på situationer "utifrån". Genom att diskutera de situationer som målas upp i materialet tycker lärarna att eleverna lär sig att sätta ord på känslor och upptäcka flera tolkningsmöjligheter. Andra lärare har motsatt uppfattning och anser att värderingsövningar och samtal om etikfrågor ska utgå från något verkligt som hänt eleverna. En grupp lärare säger också att arbetet utifrån bilderna i Stegvis-materialet i längden riskerar att bli för "enahanda och trist".

En lärare säger att livskunskapen, det vill säga de särskilda lektioner som används i programmet, behöver förberedas på ett annat sätt än de "vanliga" lektionerna eftersom de ämnen som tas upp kan vara känsliga. Det behöver skapas en beredskap att ta emot reaktioner från eleverna. Att så gott som alla elever tycker att det bästa sättet att reagera om man blir slagen är att slå tillbaka blir ett problem när tanken är att man ska komma fram till det motsatta. En lärare säger att hon varit tvungen att ta bort flera övningar då de varit svåra att genomföra i helklass. Hon har också upplevt att flera övningar lett till att eleverna blivit arga på varandra. "Jag tycker att det var lite tungjobbat, det gav inte något bättre klimat och det gav upphov till en del konflikter som jag fick lösa senare" (citat från lärare).

Stegvis-materialet finns anpassat till olika åldrar men lärarna är trots det inte riktigt nöjda med hur det fungerar.

På de skolor där huvudparten av lärarna arbetar aktivt med programmet framförs kritik mot de uppgifter som finns i programmanualen. På en F-6-skola säger lärarna att uppgifterna fungerar bra i årskurs F-4 men att de upplevs för barnsliga för eleverna i årskurs 5-6. Speciellt eleverna i årskurs sex hamnar i en skarv då materialet för F-6 är för barnsligt samtidigt som eleverna inte riktigt är på den nivån att det är möjligt att använda materialet för årskurs 7-9.

En skola har löst problemet genom att lärarna själva kan bestämma om de vill hålla lektioner utifrån Stegvis i årskurs fem och sex. På en annan skola har man löst problemet genom att i stället köpa in arbetsmaterial från programmet SET till de äldre eleverna.

Bland lärarna finns olika inställning till att lägga livskunskap på särskilda lektionspass. Flera lärare uttrycker en skepticism då detta arbete anses ta för mycket tid från den ordinarie undervisningen.

Flera elever beskriver också hur många elever inte tar lektionerna i livskunskap på allvar. De kan i stället rita eller kasta papper på varandra.

Några slutsatser om programmet

En särskilt bärande insats i programmet är särskilda schemalagda lektioner. Av Skolverkets utvärdering framgår att det inte finns belägg för att sådana lektioner bidrar till att minska mobbningen, insatsen kan till och med leda till att mobbningen av flickor ökar.

Intervjuerna på skolor som använder Stegvis illustrerar de ofta slentrianmässiga särskilda lektionerna. Till programmets styrka hör dock att materialet till stora delar uppfattas som bra. Det ger undervisningen stabilitet och personalen trygghet.

Stegvis innehåller insatser som kan ha positiv effekt för att minska mobbningen om de används medvetet och systematiskt samt involverar all personal och alla elever. Hit hör uppföljning/utvärdering, klassrums-/ordningsregler och personalutbildning.

5.3 Skolornas kostnader för att använda programmen

Uppgifter om kostnader har nämnts under respektive program. Här följer en översikt av varje programs kostnadsprofil utifrån (a) direkta kostnader (kursavgifter, material etc), (b) personalarbetstimmar för utbildningar och möten samt (c) personalarbetstimmar för särskilda lektioner. Analysen visar på kostnaden för att använda programmen i tre år i en hypotetisk modellskola med 300 elever. Timarvudet bygger på den genomsnittliga kostnaden under 2010 för en vikarierande lärare, det vill säga 220 kronor.

Tabellen utgår ifrån vad programföreträdarna menar att skolor som använder programmen bör genomföra, inte vad skolorna faktiskt genomför. Ett plustecken (+) framför programmens direkta kostnader innebär att ett medelvärde av programmens maximala och minimala direkta kostnader används.

I tabellen räknas all personalarbetstid som krävs för att genomföra programmet som en kostnad. Hur tidsåtgången faktiskt påverkar skolornas ekonomi är emellertid oklart. Ytterst handlar det om hur införandet av programmen förändrar skolpersonalens arbetsuppgifter. Om skolorna efter att ha infört programmen arbetar med samma saker som tidigare, men något annorlunda, har personalen inte fått mindre tid för andra verksamheter. Om programmen

Programkostnad skattad per elev. I de första kolumnerna beräknas kostnaden per elev under tre år i en modellskola med 300 elever. I den sista kolumnen divideras dessa kostnader för att få fram summan kostnaden per elev och år.

Program	Beräknad över 3 år i modellskolan med 300 elever				Skattad årlig kostnad per elev
	Direkta kostnader	Arbetstimmar för utbildningar, möten etc	Lektionstimmar	Summa personaltimmar (arbetstimmar + lektionstimmar)	
Farstametoden	5 000 kr	340	Nej	340	89 kr
Friends	75 000 kr	655	336	991	326 kr
Skolkomet	60 000 kr	867	Nej	867	279 kr
Lions Quest	39 750 kr	+600	1 680	2 280	602 kr
Oliveus	+34 200 kr	3 008	2 520	5 528	1 389 kr
SET	+68 000 kr	+1 320	3 360	4 680	1 220 kr
Skolmedling	+32 625 kr	+900	Nej	900	256 kr
Stegvis	+36 500 kr	+1 735	1 680	3 415	875 kr

tvärtom innebär utvidgade arbetsuppgifter, måste tiden för annan verksamhet krympa eller så krävs totalt sett mer arbetstid för personalen vid skolan. I båda fallen är det rimligt att uppfatta de utvidgade arbetsuppgifterna som en kostnad.

KAPITEL 6

Sammanfattning och slutord

Den svenska skolan har internationellt sett en låg andel mobbade elever. Dessvärre tycks det vara svårt att eliminera mobbningen, trots att många skolor ägnar stor energi och lägger ner mycket arbete på att motverka kränkningarna. Det är stor skillnad mellan hur ofta mobbning förekommer i olika skolor, vilket tyder på att det spelar stor roll vad skolor gör.

Skolorna behöver grunda sitt arbete på en kartläggning och analys av skolans problem och förutsättningar och utifrån det utforma arbetet med att motverka mobbning. Ett framgångsrikt antimobbningsarbete bygger på att skolor systematiskt, långsiktigt och med all personal och eleverna delaktiga, arbetar med främjande, förebyggande och uppträckande/åtgärdande insatser. Skolverkets utvärdering ger stöd för att följande insatser bidrar till att minska förekomsten av mobbning:

• **Främjande**

Elevers aktiva medverkan i det förebyggande arbetet mot mobbning – inte bara vid enskilda tillfällen, utan elever ska i hög grad få i uppgift att med stöd av och i samarbete med vuxna på skolan hålla i olika aktiviteter med syfte att skapa en god atmosfär. Exempel på aktiviteter är elevers arbete i elevcafé eller med relationsförbättrande insatser i klassen (kamratstödjare räknas inte till denna insats).

Relationsfrämjande insatser mellan elever – en medveten strategi som konkretiseras i aktiviteter för att skapa närhet och gemenskap. (Särskilt för pojkar.)

• **Förebyggande**

Uppföljning/utvärdering – kartläggningar genomförs regelbundet av elevernas situation när det gäller mobbning och resultaten används för att utveckla och justera insatserna mot mobbning.

Personalutbildning – som innebär att flertalet av personalen fått utbildning som ökar deras förståelse för mobbning och kränkningar.

Ordningsregler – framtagna i samarbete mellan personal och elever. (Särskilt för pojkar.)

Disciplinära strategier – som lärare finner stöd i och agerar efter exempelvis gällande vilka påföljder eller konsekvenser som används vid oacceptabelt beteende. (Särskilt för pojkar.)

• **Upptäckande och åtgärdande**

Rastvaktssystem – som är väl utvecklat, schemalagt och baserat på kartläggning av platser som upplevs som farliga och där det finns särskild personal med uppgift att vistas bland eleverna och ordna särskilda aktiviteter för dem. (Särskilt för flickor.)

Åtgärder för mobbare och åtgärder för mobbade – det finns rutiner för att åtgärda och följa upp som berör både den som blivit mobbad och den som utfört mobbningen. För att insatsen ska ha effekt även för mobbning av flickor måste det också finnas rutiner för bearbetning av och stöd till de inblandade.

Kooperativt lag – det vill säga antimobbningsteam, trygghetsgrupp eller dylikt, med bred sammansättning av både lärare och personal med specialfunktioner såsom skolsköterska, kurator eller specialpedagog.

Dokumentation av ärenden – som görs utifrån utarbetade rutiner. (Särskilt för pojkar.)

Det är inte säkert att en effektiv insats automatiskt minskar mobbningen. Det beror alltid på hur insatsen används, i vilket sammanhang den används och hur väl den svarar mot behoven i den skola där den används. Även vissa insatser som på en generell nivå visat sig sakna effekt i arbetet mot mobbning kan vara effektiva på en specifik skola i ett specifikt sammanhang. Vid varje skola måste man utgå från de egna specifika erfarenheterna och kartläggning av den egna arbetsmiljön.

Utvärderingen visar att det är skillnad på vilka insatser som minskar mobbningen av flickor och vilka som minskar mobbningen av pojkar. Det är också skillnad på vad som minskar social respektive fysisk mobbning samt på vad som förebygger generellt och vad som åtgärdar enskilda fall. Det går inte att använda utvärderingens slutsatser som en handbok för vad som fungerar för olika kön och vilka insatser som mest effektivt motverkar olika former av mobbning. Alla flickor och pojkar är inte könstypiska och på varje skola finns specifika erfarenheter och förutsättningar. Dessa slutsatser visar att insatserna inte fungerar lika för alla. Mobbningsproblematiken är komplex och det finns inte några metoder som alltid fungerar.

Skolverkets utvärdering pekar på att arbetet mot kränkningar och mobbning ska bedrivas utifrån skolans egna förutsättningar med kartläggningar och utvärderingar.

Det är också av stor betydelse att arbeta systematiskt med rutiner och förhållningssätt där all personal engageras och där eleverna görs delaktiga. Elever ska medverka i analys och planering och även i aktiviteter för att skapa goda relationer. De ska däremot inte tilldelas roller där de får ansvar för att upptäcka eller hantera kränkningar och mobbning. Eleverna bör inte fungera som personalens förlängda arm, till exempel som kamratstödjare.

De åtgärder som skollagen och diskrimineringslagen föreskriver om skolors arbete för att främja likabehandling och för att förebygga diskriminering, trakasserier och kränkande behandling och som årligen ska beskrivas i planer mot diskriminering och kränkande behandling (likabehandlingsplaner) bygger på tidigare forskning och beprövad erfarenhet och har också starkt stöd i utvärderingens resultat.

Utvärderingen har tagit fram viktiga kunskaper om effektiva insatser mot mobbning, inte minst när det gäller genusaspekten av insatsernas effekter, som är till nytta när skolor ska planera och välja sitt specifika förebyggande arbete mot mobbning. Skolorna har också fått tillgång till kunskap om vilka insatser de kan ha nytta av för att komma åt pågående mobbning. Nu finns alltså alla möjligheter för skolor att verkligen välja att arbeta med de insatser som är effektiva.

Skolverket kan inte förorda att något av de program som ingår i utvärderingen används i sin helhet. Ett systematiskt arbete med kartläggning, utvärdering, elevers medverkan i planering och väl förankrade planer, i enlighet med Skolverkets allmänna råd om att främja likabehandling och förebygga diskriminering, trakasserier och

kränkande behandling, ligger i linje med utvärderingens resultat och rekommenderas av Skolverket.

Referenser och litteraturtips

- Brottsförebyggande rådet (2008). *Effectiveness of Programmes to Reduce School Bullying*.
- Ahlström, Björn (2009). *Bullying and Social Objectives. A Study of Prerequisites for Success in Swedish Schools*, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Cohens, Richard (1995). *Students resolving conflict. Peer mediation in schools*, Good Year Books.
- Damber, Sara (2008). *Din vän. En startbok i arbetet mot mobbning och trakasserier*, Friends.
- Diskrimineringslagen (2008:567).
- DO, BEO & Skolinspektionen (2009). *Förebygga diskriminering och kränkande behandling i skolan. En handledning för att utforma en likabehandlingsplan/plan mot kränkande behandling*.
- Forster, Martin m.fl. (2005). *Charlie och Komet. Utvärdering av två lärarprogram för elever med beteendeproblem*, FOU-rapport, Stockolms stad, 2005:2.
- Goleman, Daniel (1995). *Känslans intelligens*.
- Kimber, Birgitta (2006). *Att främja barns och ungdomars utveckling av social och emotionell kompetens. Teori och praktisk tillämpning för pedagoger*, Gleerups.
- Ljungström, Karl (2006). *Mobbing – om och kring Farstamethoden och Trobbing – ett problem som inte är mobbing*, Ordkällan/Pedaktiv.
- Ljungström, Karl (2006). *Mobbing i skolan. Ett kompendium om mobbing samt om mobbingbehandling enligt Farstamethoden*, Ordkällan/Pedaktiv.
- Marklund, Linda (2007). *Skolmedling i teori och praktik*.
- Myndigheten för skolutveckling (2003). *Olikas lika värde – om arbetet mot mobbning och kränkande behandling*.
- Myndigheten för skolutveckling (2007). *Granskning av utvärdering av program mot mobbning*.
- Olweus, Dan (1973). *Hackkycklingar och översittare: Forskning om skolmobbning*, Almqvist & Wicksell.
- Olweus, Dan (1992). *Mobbning – Vad vi vet och vad vi kan göra?* Liber.
- Pikas, Anatol (1998). *Gemensamt-Bekymmer-metoden. Handbok för paradigmskifte i behandling av skolmobbning*.
- Pikas, Anatol (1989). *Så bekämpar vi mobbning i skolan*.
- Salovey, Peter & Sluyter, David (1997). *Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational implications*, Basic Books.
- Skolinspektionen (2010). *Skolornas arbete vid trakasserier och kränkande behandling*. Rapport 2010:1.
- Skolverket (1994). *Att förebygga, upptäcka och åtgärda mobbning* (Dnr 93:677).
- Skolverket (1995). *”Kränk mig inte.” Att förebygga, upptäcka och åtgärda mobbning*.
- Skolverket (2009). *Allmänna råd för att främja likabehandling och förebygga diskriminering, trakasserier och kränkande behandling*.

- Skolverket (2009). *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?*
Rapport 326.
- Skolverket (2009). *På tal om mobbning – och det som görs.*
- Skolverket (2010). *Attityder till skolan 2009.*
- Skolverket (2010). *Skolornas kostnader för att arbeta med program mot mobbning.* PDF.
- Skolverket (2011). *Förskolans och skolans värdegrund – förhållningssätt, verktyg och metoder.*
- Skolverket (2011). *Utvärdering av metoder mot mobbning.*
Rapport 353.
- Skolverket, (2009). *Grövre våld i skolan – vad man vet och vad man kan göra.*
- Skolverket, 2008. *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling* (Nyhetsbrev).
- Thors, Christina (red) (2009). *Utstött – en bok om mobbning*, Lärarförbundets förlag.
- Utbildningsdepartementet (1994, 1996). *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet Lpo 94.*
- Utbildningsdepartementet (2009). *Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet* (Ds 2009:25).
- Utbildningsdepartementet (2010). *Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet* (Prop 2019/10:165).
- Wrethander Bliding, Marie (2007). *Inneslutning och uteslutning – barns relationsarbete i skolan*, Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Zackari, Gunilla & Modigh, Fredrik, (2002). *Värdegrundsboken. Om samtal för demokrati i skolan*, Skolverket.

Se även: www.skolverket.se/vardegrund



FORSKNING FÖR SKOLAN

Mobbning är ett mycket komplext problem. Det går inte att motverka mobbning genom att använda en enda metod. Det är däremot viktigt att skapa en strategi mot mobbning utifrån varje skolas unika förutsättningar. Det är också av stor betydelse att arbeta systematiskt med rutiner och förhållningssätt där all personal engageras och där eleverna görs delaktiga. Det visar den utvärdering som ligger till grund för den här kunskapsöversikten. 10 000 elever i årskurs 4–9, ledning, lärare och annan personal, vid totalt 39 skolor har deltagit i utvärderingen där åtta program har granskats.

I den här kunskapsöversikten diskuteras olika enskilda insatser och arbetssätt som fungerar för att förebygga och åtgärda mobbning. Kunskapsöversikten ger en unik bild eftersom den omfattar flera program samtidigt och följer individens utsatthet över tid. Översikten riktar sig i första hand till personal i skolan eller till dig som vill veta mer om arbetet med att stävja mobbning.

www.skolverket.se/forskning

Skolverket

ISBN 978-91-86529-19-2



9 789186 529192